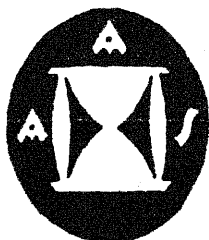

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 4

1939

KAHEKSATEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

O. LIIV
PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / R. INDREKO / H. KRUIUS
H. SEPP / P. TARVEL / J. VASAR

H. FISCHER
TOIMETUSE SEKRETÄR

SISU:

	Lk.
Imperialism kui uusima ajaloo periood. P. Tarvel	185
Kohanimedede küsimus. H. Rebane	206
Arvustused (Adolf Perandi, Üldmenetus tsiviilasjus Eestimaa Ülem- maakohtus Rootsi ajal — E. Ein; Voldemar Vaga, Üldine kunsti- ajalugu — Sten Karling; Carl Sarap, Vana Narva — Arm. Tuulse; Ostbaltische Frühzeit — R. Kenkmaa; Stanislav Herbst, Wojna Inflancka 1600—1602 — E. Tender; Eesti Vabadussõda 1918—1920, II — Lemmit Mark; Hans Kruus, Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad — H. Rebane; E. Blumfeldt & N. Loone, Eesti ajaloo biblio- graafia 1877—1917 — Fr. Puksoo)	222
Varia	239

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Parimate kodu- ja välismaa uurijate vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ pidevalt nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal. Alustades oma 19. aastakäiku, toob „Ajalooline Ajakiri“ 1940. a., silmas pidades eelmainitud põhimõtteid, rea uudseid uurimusi nii üldise kui ka Eesti ja Põhjamaade ajaloo alalt.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind: 3 kr. aastas.** Üksiknumber 80 senti. Kuulutuste lehekülg — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

Toimetus: peatoimetaja — dr. O. Liiv, toimetuse liikmed — prof. E. Blumfeldt, mag. R. Indreko, prof. H. Kruus, prof. H. Sepp, prof. P. Tarvel, prof. J. Vasar; toimetuse sekretär — mag. H. Fischer.

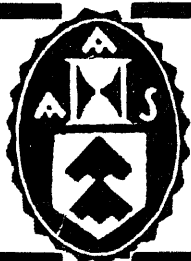
Toimetuse aadress: Riigi Keskarhiiv, Tartu.

Talitus: Tartu, K./Ü. „Loodus“, Ülikooli tän. 18; sealsamas on saadaval ka „Ajaloolise Ajakirja“ eelmised aastakäigud. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

AJALOOLINE AJAKIRI

1939

N° 4

Imperialism kui uusima ajaloo periood.

1.

Kõigil ajal on võimutsemistung olnud püsivamaid ja pingesamaid inimiseloomu põhitunge. Inimkonnale on (Hobbes'i sõnade järgi) omane alatine ja lakkamatu tung võimult võimule, tung, mis lõpeb ainult vastava olendi surmaga. Kuigi väline sundvõim aegade jooksul on olulisel määral asendunud pehmemate ja kultuurilisemate võimuvormidega, näit. õiguse ja kõlbluse käskudega, on ühiskondlik elu ikka ja alati liikunud „võimu seaduse“ all¹. Eriti kujukalt on võimu põhimõtte avaldunud ühiskondliku elu avalik-õigusliku reguleerija ja organiseerija — riigi tegevuses. Igale riiklikule organismile on võimutsemistahe suuremal või väiksemal määral omane. Riiklik võimutahe muutub eriti elavaks neil juhtumel, mil vastav riigirahvas tõuseb oma kultuuriliselt tasemelt ja seoses sellega tavaliselt ühtlasi oma võimuressidelt kõrgemale teda ümbritsevaist riikidest ja rahvaist. Sellised riigid osutavad enamasti ikka püüdlusi laiendada oma võimu teistele maadele harilikult vallutuse, mõnikord aga ka rahuliku kultuurilise assimileerimise teel.

Niipea kui tekkisid esimesed tugevama võimukontsentratsiooniga riigid vanal Idamaal (Babüloonia, Assüüria, Egiptuses), hakkasid nad teostama ekspansiooni ja alistama sõjalisel teel naaberriikide. Seetõttu kujunes vanaajal üksteise järel rida universaalmonarhiaid, kellest viimane, eelmistest suurim ja tugevaim Rooma riik tõusis peaaegu kogu omaaegset kultuurimaailma (*orbis terrarum*)

¹ Huvitava sotsioloogilise analüüsi selle ühiskondliku põhinähtuse kohta esitab Fr. Wieser oma ulatuslikus monograafias „Das Gesetz der Macht“, Wien 1926.

hõlmavaks impeeriumiks². Ka keskajal domineerinud universalistliku maailmakäsituse järgi pidi inimkond moodustama ühtlase terviku. Teoreetiliselt moodustasid kristlikud rahvad neil ajal ühise kristliku riigi (*respublica christiana*), mida pidi valitsema vaimulikul alal paavst, ilmlikul alal keiser, kusjuures kumbki neist pidi teostama oma võimu kristliku inimkonna ühistes, üldistes huvides.

See universalistlik maailmasüsteem lagunes lõplikult uue aja alguses. Reformatsioon hävitas kristliku inimkonna ühtsuse. Suurte maadeavastuste ja neile järgneva ookeanitaguse koloniaalse ekspansiooni ajastul võistlesid omavahel juba rida eriilmelisi, osalt rahvusriiklike organisme — mitmepalgeline uus Euroopa, täis kirevust, hoogu ja aktiivsust. Ristisõdade ajastul oli Lääne-Euroopa teinud suuri ühiseid jõupingutusi võitluses „uskmatutega“. Alates XVI sajandist toimus aga teiste maailmaosade alistamine Euroopa poolt ägedaima omavahelise võitluse keerises. Mitte kristlikus koostöös, vaid teravas võitluses vallutasid Portugal, Hispaania, Madalmaad, Inglismaa ja Prantsusmaa ühe välismaailmaosa teise järel. Kuid selles võitluses avardus Euroopa rahvaste vaimne ja poliitiline silmaring enneolematul viisil. Euroopa pale, mis seni oli juhitud kagu poole, pöördus nüüd läände — vastu ookeanitaguseid avarusi. Sellega rajati alused Lääne-Euroopa rahvaste ekspansioonile ja võimutsemisele kogu maailmas. Senine eksklusiiivne, endassesulgunud keskaegne süsteem varises nüüd täielikult kokku.

Pika ja vaevalise tee järel tõusis Euroopa kultuurmaailm uuel ajal teistest vanemaist kultuuripiirkonnast otsustavalt kõrgemale ja varjutas nad varsti täielikult. Ida-Aasia (Hiina, India, mongolite) ja Ees-Aasia (islami rahvaste) kultuurid tardusid teatavais rangeis traditsioones, mis pidurdasid elu ja liikumist. Euroopa rahvail esikohale tõusnud individualistlik põhimõte soodustas aga isiklikku algatusvõimet, ettevõtlikkust ja loovat tegevust; ühtlasi võimaldas antiikse kultuuri rikas pärand teaduste ja tehnika hoogsat arengut, kuna varakapitalistliku ajastu kaubanduslik aktiivsus koondas juhtivate rahvaste kätte suured rikkused ja lõi seega kultuurielule vajalikult kindla materiaalse baasi³.

Alates hiliskeskajast Euroopas kujunenud rahvuslikud monarhiad, kes vajasid väärismetalle alatiste sõjavägede ja bürokraatia ülalpidamisest tekkinud riigikulude katmiseks ja koloniaalsaadusi (vürtse jne.) kõrgemate kihtide kasvavate ja peenenevate tarvete rahuldamiseks, juhtisid oma rahvastiku rahuute ja ettevõtlikkude elementide pulbitsevad energiatagavarad meretagustele ala-

---

² N. Karejev, *Monarhiid drevnjago Vostoka i grekorimskago mira*, Peterburg 1904.

³ E. Brandenburg, *Europa und die Welt*, Hamburg 1937.

dele. Sel esimesel ekspansiooniperioodil alistati XVI ja XVII sajandi kestel laialised alad Kesk- ja Lõuna-Ameerikas; ühtlasi tehti mitmed vanad ja sageli võrdlemisi tihedasti asustatud kultuuri- alad Indias ja selle läheduses asetsevail saartel majanduslikult ja poliitiliselt eurooplastest sõltuvaks. Merkantilistliku koloniaalsüsteemi seisukohalt juhiti kõigi nende asumaade majanduselu emamaa huvides teostatava range kaubandus- ja tööstuskontrolli kaudu: asumaad pidid moodustama monopoliseeritud turu oma riigi tööstussaadustele ja varustama ta tööstust kõigi vajalikkude toorainetega. Koloniaalsüsteemi ajastul algas XVII sajandil teine ekspansioonilaine, mil kodumaiste olude kitsuse tõttu väljarännanud euroopa kolonistid asustasid mitmed alad eurooplastele sobivais kliimavöötmis — Põhja-Ameerikas, Lõuna-Aafrikas ja mujal. Nii tekkisid nn. asustusasumaad valge rahvastikuga ja Euroopast ülekantud riiklikkude ning ühiskondlikkude institutsioonidega. Euroopa feodaalkatoliiklikust ja absolutistlikust režiimist puutumata neitsilikul pinnal võisid kolonistid edasi arendada teatavaid Euroopa kultuuri elemente lähedamais tingimustes, suurema vabaduse ja võrdsuse suunas.

Alates Seitsmeaastase sõja lõpust (a. 1763) varises see vana koloniaalsüsteem järk-järgult kokku. Prantsusmaa kaotas Inglismaale osa oma koloniaalvaldusi, näit. Kanada, ent varsti vabanesid ka 13 Inglise asumaad Põhja-Ameerikas terava sõjalise konflikti järel emamaa võimu alt. Samuti saavutasid iseseisvuse Hispaania ja Portugali asumaad Kesk- ja Lõuna-Ameerikas, viimasena Brasiilia aastal 1822. Seetõttu vähenes tunduvalt Euroopa riikidele kuuluv koloniaalne ala: XIX sajandi algupoolel piirdus ta peamiselt teiste maailmaosade rannikumaadega ja saartega. Ameerika, Aafrika ja Austraalia sisemaa oli eurooplastele veel üsna vähe tuntud. Asustusasumaid omasid neil ajal ainult Inglismaa (Kanada, Kapimaa ja mõnevõrra ka Kagu-Austraalia näol) ja Venemaa (kui pidada asustusasumaaks Euroopa-Vene lausmaaga idas otseselt liituvat Siberit). Nende kõrval esinesid suuremate koloniaalriikidena vaid Holland ja Portugal. Väljaspool Euroopat elas eurooplasi XIX sajandi alguses kaunis vähesel määral: Ameerikas 12,5 miljonit, neist 8,5 miljonit P.-A. Ühendriikides ja Kanadas, Aasias 2,5 miljonit, neist 0,9 miljonit Siberis, Aafrikas umbes 0,5 miljonit, neist umbes 430 000 Kanaari, Assoori ja Madeira saartel, ja Austraalias väike arv valgeid, neist suur osa sunniviisiliselt siia deporteeritud roimarid⁴.

Vana koloniaalsüsteemi lõppemise järel hakkas ilmne teatavat ükskõiksust ja vastumeelsust koloniaalse ekspansiooni

---

⁴ P. Th. Moon, *Imperialism and World Politics*, 9. trükk, New York 1937, lk. 9—14; E. Brandenburg, *op. cit.*, lk. 162; H. Robinson, *The development of the British empire*, London 1923, lk. 239 jj.

siooni vastu üldse, isegi tolle aja juhtivas asumaaderfigis — Inglismaal. Pika ja kestva võitluse järel oli Inglismaa jagu saanud oma vanast koloniaalsest võistlejast Prantsusmaast. Kesk-Euroopas olid sakslastega asustatud alad riiklikult ühendamata ja majanduslikult maha jäänud, kuna Ida-Euroopa peamine riik — Venemaa — moodustas veel pärisorjuses hääbuva talupoegkonnaga agrarimaa. Ka Põhja-Ameerika Ühendriigid, kus toimus alles transkontinentaalne ekspansioon ja neegerorjuse küsimus hoidis meeli ärevil, ei tulnud Inglismaa võistlejana tõsiselt arvesse; seesama kehtib ka feodaalseis traditsioones stagneeruva Jaapani kohta. Tööstusliku revolutsiooni ja masinatööstuse triumfikäigu tagajärjel oli Inglismaa kõigist teistest tööstusmaadest kaugele ette jõudnud, nii et ta raske-
tööstuse ja tekstiiltööstuse saadused ei tarvitsenud karta ühegi maa võistlust. Et ta tekstiilkaubad leidsid rohkem ostjaid Euroopa kultuurmaades kui mahajäänud ookeanitagustel koloniaalaladel, siis olid puuvillatöösturid esijoonel huvitatud oma toodete vabast pääsust Euroopa turgudele. Seetõttu võis Inglismaa, kes samal ajal vajas toidu- ja toorainete vaba sissevedu, takistamatult üle minna vabakaubanduse süsteemile⁵. Nüüd läbi Adam Smith'i ideed monopoolse koloniaalkaubanduse ja proteksionismi kahjulikkusest. Smith oli juba 1770-ndail aastail pidanud asumaaid Inglise rahvamajandusele raskeks koormaks ja väitnud, et Inglismaa ainult võidaks nendest loobumise korral. Sedasama oli rõhutanud ka filosoofilise radikalismi peaesindaja Jeremy Bentham a. 1793 Talleyrand'ile esitatud ja Prantsuse rahvuskonvendile määratud töös „Emancipate your colonies“: asumaad olevat kasutatud ja ohtlikudki, sest nad nõudvat endi kaitseks suuri sõjalisi kulutusi ja moodustavat alatiste riikidevaheliste konfliktide ääsi⁶.

Manchesteri puuvillatöösturite R. Cobden'i ja J. Bright'i juhtimisel peetud äge võitlus proteksionistliku tollisüsteemi vastu lõppes *free trade*'i täieliku võiduga. Viljaseadused kaotati 1846. a., Cromwell'i ajast pärinev navigatsiooniakt a. 1849 ja puidu-sisseveotoll a. 1866. Freetrader'id rõhutasid ühtlasi rahvaste rahulikkukoostööd takistamatu majandusliku suhtlemise alusel, pidasid rahu säilitamist tööstusliku arengu loomulikuks eelduseks, nõudsid desarmeerimist ja riikidevaheliste tülide lahendamist vahekohtu kaudu. Inglismaal puudus neil ajal võimas sõjaline kiht, kes oleks aeg-ajalt vajanud mõõga täristamist ja relvastatud kokkupõrkeid oma olemasolu õigustamiseks. Patsifistlikud tendentsid võisid siin takistamatult levida. Arvati, et üldise majandusliku tõusu ja kul-

---

⁵ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 15 jj.; J. H. Clapham, *An economic history of modern Britain*, II: Free trade and steel, Cambridge 1932, *passim*.

⁶ A. Smith, *Wealth of nations*, IV raamat, 7. peatükk; B. Russell, *Freedom and organization, 1814—1914*, 2. tr., London 1936, lk. 136.

tuuri arengu tagajärjel sõjad kui tülide lahendamise barbaarsed meetodid varsti vajuvad täielikult minevikku. Need vaated kajastuvad ilmekalt H. Th. Buckle'i kuulsas teoses „History of civilization in England“ (1. köide a. 1857). Auguste Comte'i pooldajana näeb Buckle kultuuri arengu peamist tegurit teadmiste kasvamises, mille tõttu sõjalise rahvaklassi ühiskondlik osatähtsus järjest vähenevat ja haritud, rahuarmastavate keskkihtide osatähtsus tõusvat. Harimata Venemaal domineerivat sõjakas aadel täiel määral, kuna haritud Inglismaal andvat tooni ülesehitava kultuuritõõga tegelevad elemendid. Alates püssirohu leiutamisest muutuvat sõjapidamine järjest enam väikesearvulise kutselise sõduritekihi erialaks. Vabakaubandus aita- vat kaotada varemini domineerinud kaubanduslikku kadedust eri rahvaste vahel ja loovat aluse nende sõbralikuks koostööks. Liiklemisolude paranemine võimaldavat rahvaid õppida üksteist paremini tundma ja hindama: „iga uus raudteerööpa-paar, iga uus aurik, mis ületab Inglise kanali, moodustab murdumatu rahu säilitamise järjekordse lisatagatise“. Seetõttu jäävat sõjapidamine vaid barbaarsete rahvaste asjaks; Euroopa haritud rahvad elavat juba aastakümneid sügavas rahu, ainsa suurema erandi moodustavat Krimmi sõda, mille aga olevat välja kutsunud harimata venelased ja veel enam harimata türklased⁷.

Neile eeldustele toetudes hakkasid liberaalsed freetraderid Smithi ja Benthami eeskujul pidama Inglise koloniaalriiki ajast ja arust läinud anakronismiks, mis sündmuste paratamatu arengu survele peab lagunema. Oxfordi ajaloo professor Goldwin Smith väitis, et need põhjused, mis omal ajal sundisid inglasi looma oma koloniaalriiki, olevat kadunud koos vana koloniaal-süsteemiga: see koloniaalriik olevat hädaoht oleviku, illusioon tuleviku suhtes. Cobdeni arvates säilitab Inglismaa esikoha maailmas ainult tänu oma majanduslikule vägevusele ega vaja selleks relvastatud vahendeid. Inglise meredevalitsus olevat lausa ilma- aegne nõudlus. Võimutsemine Indias olevat avantüür, mis põhjustab vaid sekeldusi, pettumusi ja korrupsiooni ning pakub oma pahedega halba eeskju emamaa poliitilisele elule. Võidukad sõjad olevat sama- võrra kahtlase väärtusega kui mittevõidukadki: nad sundivat vaid kodanikke mütse maha võtma sõjaministeeriumi meeste ees! Cobdeni mõttekaaslane J. Bright väitis, et Gibraltari omamine olevat näide brutaalsest vägivallest, mida mingi asi ei suuda õigustada, ta käi- vat iga kõlblus- ja aumõiste vastu (*contrary to every law of morality and honour*). Pärastine innukas imperialist Disraeli kirjutas a. 1852 välisministrile, et „neetud asumaad“ olevat nagu veskikivi inglaste kaelas, õnneks olevat aga loota, et nad varsti iseseisvuvad. Ja üks *Colonial office*'i juhtiv ametnik H. Taylor nimetas a. 1864

⁷ H. Th. Buckle, History of civilization in England, I, 4. peatükk.

Inglise koloniaalvaldusi Ameerikas kahjulikuks pärandiks (*damnosa haereditas*)⁸.

Hoolimata freetraderite radikaalsete ideede levimisest ja Manchesteri koolkonna suurest poliitilisest mõjust ei rutanud Inglise valitsused siiski oma koloniaalriigi lammutamisega: olid ju asumaad kõigest hoolimata sobivaiks turgudeks kodumaistele tööstussaadustele ja võimaldasid aristokraatia nooremaile perekonnaliikmeile tulutoovaid ametikohti. Teisest küljest osutus isetegevust ja enesemääramist rõhutatav liberaalne ideestik ometi vägagi positiivseks teguriks Briti maailmariigi väljaarendamisel. Selle mõjul kaldus Inglismaa nüüd kergemini andma asustusasumaadele autonoomset korrastust. Kuid mida lõdvemaks muutusid selliste asumaade (Kanada, Austraalia, Kapimaä) poliitilised sidemed emamaaga, seda vähem tundsid need autonoomsed alad endil lasuvat keskvalitsuse survet ja seda meelsamini klammerdusid nad ise siitpeale emamaa külge, kes oma võimsa sõjalaevastikuga võis parimini kindlustada nende julgeolekut kõigi välisohtude vastu⁹.

Freetraderite ükskõiksus, isegi vastumeelsus koloniaalse ekspansiooni vastu kajastus mitmeti Inglise valitsuse välispoliitikaski XIX sajandi kestel. Uus-Meremaa annekteeriti näit. suurte kõhklaste järel alles siis, kui tekkis kartus, et ta vastasel korral võib langeda Prantsusmaa võimu alla. Lõuna-Aafrikas hoiduti kaua edaspidisest ekspansioonist ja tunnustati 1850-ndate aastate alguses buuri vabariikide (Transvaali, Oranje) iseseisvust. 1863. a. keeldus Inglismaa protektoraadist strateegiliselt tähtsate Joonia saarte üle ja nõustus nende liidendamisega Kreeka külge. A. 1868 löid Inglise väed purustavalt Abessiinia neegus negestit Theodor II-st, kuid lahkusid siis maalt. Fidži saarte valitseja, kes oli langenud võlgadesse ja kartis sattuda sõltumusse P.-A. Ühendriikidest, palus alates 1859. aastast korduvalt Inglismaad võtta need saared oma protektoraadi alla. Jällegi kõhkles Inglise valitsus väga kaua ja võttis alles a. 1874 Inglismaale küllaltki kasuliku ettepaneku vastu. Selliseid näiteid Inglise valitsuse tagasihoidlikkuse kohta uute alade omandamisel esineb veel teisigi. Ka teised suurriigid osutasid sel ajastul (1815—1880) ilmset tagasihoidlikkust aktiivse koloniaalpoliitika suhtes. Saksamaa ühinemise järel suhtus riigikantsler Bismarck asumaade omandamisele kaua samasuguse jahe-dusega, kui ta seda oli teinud Preisi peaministrina. Ta euroopalikult orienteeritud diplomaatiale oli koloniaalpoliitika ülearuseks luksus-esemeks, samasuguseks edvistavaks toreduseajamiseks, nagu (Bis-

⁸ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 17 jj.; Fr. Hertz, *Staatstradition und Nationalismus*, Zürich 1937, lk. 30, 235 jj.

⁹ W. Hallgarten, *Vorkriegsimperialismus, die soziologischen Grundlagen der Aussenpolitik europäischer Grossmächte bis 1914*, Paris 1935, lk. 28 jj.

marcki enda sõnade järgi) sooblinahksed kasukad poola vaesunud aadlikel, kel pole korralikku särkigi seljas. Ka Prantsusmaa, kus koloniaalsed traditsioonid olid tunduvalt tugevamad, ei pühendanud Viini kongressi järel uute asumaade hankimisele kuigi suurt tähelepanu: aastail 1815—1877 omandas ta asumaade mitte-eurooplastest rahvastiku näol 5,5 miljonit uusi alamaid, aastail 1877—1937 aga tervelt 53 miljonit¹⁰.

2.

Tööstusliku revolutsiooni võidukäik ühel maal, nimelt Inglismaal, oli soodustanud patsifistlikult häälestatud vabakaubandusliikumise esilekerkimist ja koloniaalpoliitilise aktiivsuse raugemist. Kui aga tööstusliku revolutsiooni tagajärjel tekkinud masinatööstus lõi enda läbi teisteski suurriikides, kui majanduselu tegi üldise tehniseerimise ja vabade poliitiliste institutsioonide levimise mõjul peadpööratavalt kiireid edusamme, kui seetõttu rahvaste rikkused kasvasid, nende jõu- ja energiatagavarad kuhjusid ja nende produktiivsed jõud lühikese aja jooksul mitmekordistusid, tekkis riikidevahelises majanduslikus suhtlemises väga häiriv ja tülikas ummistus, *embarras des richesses*, mis sundis juhtivaid tööstusriike siirduma rahulikult koostöölt pingsale ja hoolimatule omavahelisele võistlusele, eriti asumaade ja mõjupiirkondade pärast. Seda, umbes 1880. aastast algavat perioodi uusimas ajaloos on hakatud käesoleva sajandi alguses nimetama imperialismi ajastuks, sest tung võimule, võimutahe, võimutsemis- ja laiumiskirg olid sellele perioodile ülimal määral omased.

Nagu nägime, on võimutsemistung olnud omane peaaegu kõigile ühiskondlikele ja riiklikele organisatsioonidele; paljud neist on aegade jooksul osutanud imperialistlikke eesmärke, taotelles oma poliitilise, majandusliku või rahvusliku hegemoonia võimalikult ulatuslikku laialdumist, isegi kogu kultuurmaailma valitsemist. Imperialism hõlmab seega kõiki enam või vähem universaalse iseloomuga võimupüüdeid, eriti püüet tõsta oma riigi üldpoliitilist tähtsust ja mõju suuremaks iga teise riigi omast. Imperialistlikke jooni võime leida ka usundilise elu avaldustes, näiteks islami ekspansioonis ja katoliku kiriku universalistlikes taotlusis. Varem ail ajal, eriti vanaajal oli suurriikide imperialism peamiselt juhitud ühe maailmariigi loomisele, kuna uusimat imperialismi iseloomustab mitme, oma võimuressurssidelt enam-vähem võrdse suurriigi omavaheline võistlus, mis tasakaalustab jõusuhteid ja takistab igahüht neist tõusta ainudomineerivale kohale. Imperia-

¹⁰ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 19—24; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 107 jj.; M. v. Hagen, Bismarcks Kolonialpolitik, Stuttgart 1923, lk. 46 jj.

lismi ajastu suurriigid ei taotle universaalset ainuvõimu ja valitsemist kogu maailma üle, vaid püüavad luua sellist poliitilist ning majanduslikku situatsiooni, mil oma maa kapitalile oleks kindlustatud võimalikult laiadel aladel väljaspool kodumaad monopolne seisund. Nende eesmärgiks on võimalikult suur osasamine maailmapoliitika juhtimisest ja maailmarahvaste ning -varade majanduslikust ekspluateerimisest.

Moodne imperialism moodustab tähtsamate tööstusmaade — Saksamaa, Põhja-Ameerika, Prantsusmaa ja Venemaa hoogsat industrialiseerumise tulemust. Selle tagajärjel paisati maailmaturule nii suurel arvul tööstussaadusi, et osutus raskeks neid senise hõlpsusega turustada. Inglismaa senine osatähtsus hakkas teiste võistlejate juurdetuleku järel tööstussaaduste tootmise alal pidevalt vähenema. Nüüd polnud Inglismaa enam kogu maailma vabrik, vaid laskus teiste tööstusmaadega võrdsele tasemele ja pidi nendega ühel alusel hoolitsema oma saaduste turustamise eest. 1860—1873 oli Euroopa tööstus õitsenud ja ta saadused olid ilma eriliste raskusteta turge leidnud. 1873. a. Saksamaal puhkenud ja siit mujalegi (näit. P.-A. Ühendriikidesse) levinud tööstuskriisi tagajärjel tekkis kestva üldine tööstuslik depressioon, mil osutus raskeks leida saadustele vajalikul määral ostjaid. Sel üleproduktiooni ajal pöördusid Euroopa töösturite pilgud üha rohkem asumaadele, milles hakati nägema päästeankrut tekkinud ummikust väljajõudmisel. Otseku mingi psühhoosina levis usk asumaade imedesse ja rikkustesse; arvati, et asumaad võivad neelata endasse määratud hulga kodumaise saadusi ja moodustada seetõttu kindla ja välisvõistluse eest kergesti kaitstava turu; loodeti, et neist võib hõlpsasti saada kodumaa tööstusele vajalikke tooraineid, näit. puuvilla, õlisid, kautšukit (teiste toorainete saamine ei teinud neil ajal veel erilisi raskusi); usuti, et asumaadesse võib juhtida rahvaarvu kiire kasvamise tagajärjel kuhjunud üleliigse rahvastiku jne. Nii osutus asumaade-poliitika (Jules Ferry sõnade järgi) tööstuspoliitika tütreks: ta kasvas viimasest välja ja pidi seda teenima¹¹.

Liiklusolude paranemine aurikute ja raudteede levimise tagajärjel ja edusammud teadete edasiandmise alal võimaldasid tunduvalt paremat sidemepidamist asumaadega, kui see oli võimalik varem, ja nende majanduslikku penetratsiooni kodumaiste kapitalide kaudu. Koloniaalpoliitika hoogustumisele aitasid oluliselt kaasa ühtlasi just neil ajal toimuvad tähtsad geograafilised avastused, eriti suurte mandrite sisemusse tungimine ja nende

---

¹¹ B. Russell, *op. cit.*, lk. 460 jj.; P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 25 jj.; A. Duchène, *La politique coloniale de la France*, Paris 1928, lk. 240 jj.; A. Sartorius v. Waltershausen, *Die Entstehung der Weltwirtschaft*, Jena 1931, lk. 290 jj.; F. Pinner, *Die grossen Weltkrisen*, Zürich u. Leipzig 1937, lk. 225—243.

üksikasjaline tundmaõppimine terve uurijategeneratsiooni poolt. Nüüd omandasid järjest suurema tähtsuse teaduspärase süstemaatilisusega korraldatud ja varustatud ekspeditsioonid, millest sageli võtsid osa uurijad mitmelt erialalt. Haritud publikut haaras mingi palavikuline teadmisi- ja uudishimu, mis avaldus ekspeditsioonidele kaasaaitamises ja nende saavutiste ning avastuste pidevas jälgimises¹².

Uusim imperialism omandas seoses kõrgkapitalistliku majanduskorra arenguga terve rea spetsiifilisi eritunnuseid ja kujunes eelmistest ajajärkudest teravasti erinevaks ajalooliseks perioodiks. Varasem imperialistlik ekspansioon Euroopas oli, nagu nägime, toimunud käsikäes kaubanduskapitali laialdumistendentsidega, kuna tööstuslik kapitalism osutas kaua rõhutatult patsifistlikke jooni. Kõrgkapitalismi ajastul, mis algas tööstusliku revolutsiooni teostumisega kõigis majanduslikult juhtivais mais XIX sajandi teisel poolel, tõusis aga majanduselus esikohale hoopis uus ja omapärane kapitalivorm, nn. finantskapital. Selle all mõistetakse tööstusega ja kaubandusega väga tihedasti seotud rahakujulist pangakapitali, mis on laenutatud peamiselt tööstusele, võtab osa hüviste tootmise protsessist ja mõjustab ning organiseerib eriilmelise tööstuskapitalina enam arenenud kapitalistlikes maades tööstuslikku ja suures osas ühtlasi kogu majanduslikku elu. Finantskapitali näol muutus nüüd tööstuslik kapitalismgi väga aktiivseks jõuks ja andus agressiivsele võimupoliitikale¹³.

Kõrgkapitalismi ajastut iseloomustab vabade kapitalide erakordne rohkus tähtsamais tööstusmais. Ühelgi varasemal ajajärgul ei ole tööstuse, kaubanduse, põllunduse ja transpordinduse kasutuses olnud nii suuri kapitale kui Maailmasõjale eelnenud aastakümneil. Inglismaal oli kapitalide akumulatsioon pidevalt toimunud alul peamiselt kaubanduslikul, eriti koloniaalse merekaubanduse alal, hiljemini järjest suureneval määral ka väljaspool võistlust seisva vabrikutööstuse kaudu. Siin esines suurel arvul rikkaid tööstureid, kellele kuulusid tööstuses kuhjunud kapitalid. Seetõttu domineeris Inglismaal üksikkapitalist, kuna aktsiaseltsid etendasid väiksemat osa ja koondasid peamiselt puhttööstusliku algupäraga kapitale. Ka Prantsusmaal, mille rahvastikus domineerisid kokkuvõttehoidlikud ja innukalt rahakogumisele andunud väiketalupojad ja väikekodanlus, kuhjusid arvukate hoiuste näol pankadesse suured vabade kapitalide tagavarad. Et prantslased ei harrasta suure riskiga seotud laiajoonelist kapitalistlikku ettevõtlikkust, eelistasid nad kuhjunud

¹² E. Bourgeois, Manuel historique de politique étrangère, IV, 2. tr., Paris 1927, lk. 158 jj.

¹³ Finantskapitali olemust ja mõistet on esmakordselt vajaliku sügavusega valgustanud R. Hilferding oma tuntud töös „Das Finanzkapital“, Wien 1910.

kapitale paigutada eeskätt kindlaisesse, kuigi mitte väga tulutoovaisse välislaenukesse. Teisteski maades, kus seni väliskaubanduse ja tööstuse nõrga arengu tagajärjel olid puudunud suuremad säästetud kapitalid, olid ettevõtjad hoogustava võisiluse tõttu sunnitud kasumist saadavad summad muutma tootvaks kapitaliks kas oma ettevõtte laiendamise teel või teiste ettevõtete aktsiate omandamise kaudu. Ühtlasi võimaldas elustandardi tõus ka mõningaid teisi, tööstuselist otseselt mitte osavõtvaid kihte (haritlasi, talupoegi jt.) säästa teatavaid kapitali ja saada neilt kasviku näol lisatulusid. Sel teel kuhjusid näit. Saksamaal ja Põhja-Ameerika Ühendriikides üsna suured kapitalid, mida nende tööstuselu ahnelt endasse neelas. Et neil maadel esialgu puudusid suurte varandustega üksikkapitalistid ja kapitalistideklass kui tervik omas seetõttu veel üsna vähe omakapitali, osutus siin aktsiapankade ja aktsiaseltside institutsioon hädatarvilikuks vahendiks kodumaise suurtööstuse väljaarendamisel. Pankade vahendusel tehti kõigi rahvakihtide säästsummad kapitalivaesele tööstusele kättesaadavaks ja hoogustati sel teel kogu maa industrialiseerumist¹⁴.

Sellise arengu tulemusena muudeti suurem osa pankadesse koonduvad hoiustest tööstuslikult tootvaks kapitaliks. Tööstusse mahutati nüüd tunduvalt rohkem kapitali, kui neid omas vastava maa kapitalistideklass. Järjest rohkem kasutasid ettevõtjad oma suurkätite asutamisel ja laiendamisel kapitali, mis ei kuulunud neile endile, vaid arvukale hoiuste-omanikkude kihile. Seetõttu seonduvad pangakapital väga tihedasti tööstusliku eluga ja hakkas seda tugevasti mõjustama. Saksamaal, P.-A. Ühendriikides ja väiksemal määral ka teistes tööstusmaades ostsid pangad sageli suurel arvul tööstusettevõtete aktsiaid üles ja panid niiviisi oma mõju terveis tööstusharudes kehtima. Oma esindajate kaudu kontrollisid ja juhtisid nad pidevalt tööstuslike aktsiaseltside tegevust. A. 1910 olid Deutsche Bank'il oma esindajad 117 mitmesuguse ettevõtte järelevalvenõukogus, Discontogesellschaft'il 93 ja Dresdener Bank'il 97 vastavat esindajat. Et samal ajal mitmed suurtöösturid kuulusid pankade nõukogudesse, tekkis pankade ja suurtööstuse vahel tihe personaalne ühendus¹⁵.

Pankade liitumise teel tekkisid Saksamaal võimsad hiidpangad, mis soodustasid finantskapitali kontsentratsiooni nii

---

¹⁴ E. Tarle, Jevropa v epohu imperializma, 2. trükk, Leningrad 1928, lk. 9 jj.; H. Levy, Die englische Wirtschaft, Leipzig u. Berlin 1922, lk. 58 jj.; P. Tarvel, Demokraatia liigitusest uusima ajaloo valguses, „Akadeemia“ 1939, nr. 1, lk. 27 j. ja seal tsiteeritud kirjandus; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 382 j., 410; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 10.

¹⁵ R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 283 j.; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 119–121.

panganduse kui ka tööstuse alal. Sellised pangad omasid kodu- ja välismaal ulatuslikku osakondade-võrku ja valitsesid hiiglakapitalide üle. Ühtlasi arendas kontsentreeritud pangandussüsteem tööstuses monopolistlikke organisatsioone — kartelle ja truste, et kaotada võistlust eri ettevõtete vahel, saavutada selle tagajärjel kõrgemat kasumimäära ja teha kartellitud või trustitud tööstusharu maailmaturul võistlusvõimelisemaks. Kartellid kindlustasid neisse kuuluvaile tööstusettevõtetele suurema, püsivama ja ühtlasema tulu, kui eri käitiste iseseisvuse säilitamise korral oleks võimalik olnud saada. XIX sajandi viimaseil aastakümneil hõlmasid kartellid Saksamaal suure arvu tööstusharusid. Veel kaugemale läks majanduskäitiste kontsentreerumise protsess P.-A. Ühendriikides. Siin tekkinud hiiglastrustides (terase, õli jt. trustid) kaotasid vastavasse monopolistlikku organisatsiooni kuuluvad üksikmajandid täielikult oma majandusliku iseseisvuse. Tööstusettevõtete kartellimise ja trustimise tagajärjel saavutas finantskapital suurima võimutäiuse majanduselus ja tõrjus kaubanduskapitali lõplikult tagaplaanile¹⁶.

Finantskapitali võidulepääs süvendas juhtivais tööstusriikides protektsionistlikke tendentse ja andis sellega raske hoobi vabakaubandusliikumisele. Seni olid Euroopa mandriiikides suurmaaomanikud kui põllunduslike toiduainete eksportijad ja tööstussaaduste ostjad pooldanud vabakaubandust, mis võimaldas Inglise odavamate tööstussaaduste sissevedu. Seevastu olid töösturid nõudnud kaitsetolle Inglise tööstuse võistluse vastu. Friedrich List'i teooria järgi pidid maad, mis alles hakkasid välja jõudma põlluharimisajajärgust ja tööstuse alal astusid esimesi arglikke samme, oma tootmisjõude kaitsema vastavate „kasvatustollidega“; nende varjul pidi kodumaine tööstus ilma halvava välismõjuta arenema sellise astmeni, mil kaitsetollid muutuvad ülearuseks ja riik võib oma tööstuse kunstliku kaitse kõrvale heita. Et sisemaal töösturite vahel ka kaitsetollide süsteemi puhul säilis omavaheline võistlus, siis ei tähendanud selline protektsionism töösturite asetamist monopoolsesse seisundisse, vaid oli ainult vahendiks kodumaa tööstuse arendamisel vajaliku kõrguseni¹⁷.

Hoopis teissuguse ilme omandas protektsionism kõrgkapitalistlikul ajastul. Rahvaarvu kiire kasvamise ja rahvastiku urbaniseerumise

¹⁶ R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 281, 284; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 10 jj., 117—123, 176 jj.; A. Sartorius v. Waltershausen, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815—1914*, Jena 1920, lk. 483—492; L. Pohle, *Die Entwicklung des deutschen Wirtschaftslebens im letzten Jahrhundert*, 4. trükk, Leipzig u. Berlin 1920, lk. 89—94; H. Levy, *Die Vereinigten Staaten von Amerika als Wirtschaftsmacht*, Leipzig u. Berlin 1923, lk. 70—92; J. H. Clapham, *The economic development of France and Germany 1815—1914*, 4. trükk, Cambridge 1936, lk. 309—313.

¹⁷ Fr. List, *Das nationale System der politischen Ökonomie*, I, Stuttgart u. Tübingen 1841, lk. 428—439.

tagajärjel suurenes arenenud tööstusmaades, näit. Saksamaal, nõudmine põllundussaaduste järele. Neid ei veetud nüüd enam välja, vaid vastupidi: Venemaa, Argentiina ja teiste maade odavad põllundussaadused tungisid Saksa turule ja võistlesid edukalt kodumaiste saadustega. Otsides kaitset odava välisvilja ja -lihasaaduste vastu muutusid nüüd Saksamaal agraarlasedki protektsionistideks. Ka Saksa rasketööstus, eriti rauatööstus, mis oma tehniliselt tasemelt ei suutnud Inglise omaga hästi võistelda, hakkas enda kaitseks tungivalt kaitsetolle nõudma, leides toetust endaga tihedasti seotud pangakapitali poolt. Säärased tendentsid kerkisid 1873. a. majanduskriisi järel eriti teraval kujul esile. Mõneaastase kõhklemise järel astus Saksa riigikantsler Bismarck a. 1879 otsustavalt protektsionistliku poliitika teele ja temale järgnesid varsti teised tööstusriigid, välja arvatud Inglismaa. Kuid kõrgkapitalismi ajastul polnud tollide ülesandeks enam nõrga kodumaise tööstuse ajutine kasvatav kaitse: nende abil taoteldi nüüd tunduvalt erinevaid eesmärke, sest kaitset välisvõistluse vastu ei vajanud küllaltki tugevad ja võistlusvõimelised tööstusharud enam üldse või vajasid seda vaid piiratud ulatuses. Kõigepealt kasutasid pangad kaitsetolle tööstusharude kartellimiseks, mis toimus nüüd tunduvalt soodsamais tingimustes tülika välisvõistluse puudumise tõttu. Kartellitud tööstusharud kõrvaldasid tollimüüride taga varjul seistes suurel määral ka võistluse siseturul, saavutasid siin enamasti monopoolse seisundi ja kruvisid endi poolt toodetavate saaduste hinnad kunstlikult kõrgele, et saada kodumaiste tarbijate kulul võimalikult suuremat kasumit. Turustades siseturul oma kaupu tubli lisakasumiga pidid nad aga maailmaturul müüma neid tunduvalt madalamate hindadega, mõnikord isegi allpool omahinda, et võida edukalt võistelda teiste maade vastavate saadustega¹⁸.

Protektsionismi võidulepääsul olid riikidevahelise suhtlemise alal lausa pahaendelised tagajärjed. Maailm jagunes nüüd kõrgete tollimüüridega ümbritsetud eksklusiivseiks majandustervikuiks, kes pidasid omavahel üha ägenevat võistlust. Selles võistluses omandas iseiseisvate majandusalade suurendamise küsimus esmajärgulise tähenduse. Suuremail ja tihedamini asustatud majandusaladel avanesid kohasemad võimalused kartellidele kaugeleulatuva tööjaotuse teostamiseks vastavate tööstusharude piires, tehaste ehitamiseks kohtades, kus selleks leidsid parimad eeldused, tootmiskulude vähendamiseks ja kasumimäära tõstmiseks. Tehes majandusalad kunstlikkude tollipiiridega liiga väikesiks, takistas protektsionistlik majanduspoliitika kartellimise võimalusi, tööstuse tehnilise taseme tõstmist

---

¹⁸ J. Ziekursch, *Politische Geschichte des neuen deutschen Kaiserreiches*, II, Frankfurt a. M. 1927, lk. 333–343; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 380 j., 385–389; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 101 jj.

ja saaduste turustamist. Eriti teravasti andsid need pahemused end tunda Euroopas, kus valitses suur poliitiline killustumus. Seetõttu pididki Lääne-Euroopa riigid üksteise võidu hoolitsema oma majandusala suurendamise eest mõjupiirkondade ja asumaade hankimise kaudu¹⁹.

Üks riikidevahelise majandusliku võistluse levinumaid vorme oli võistlus ekspordkapitali investeerimiste pärast eri riikide pangakapitalide vahel. Kapitalide akumulatsiooni tõttu muutus kapitali ekspordi küsimus kõrgekapitalismi ajastul väga akuutseks. Nagu nägime, oli Inglis- ja Prantsusmaal kuhjunud ohtrasti vabu kapitale, mida kõiki oli raske kodumaa tööstusse mahutada. Varemajal oli Inglise kapitali ekspord olnud tõhusamaid tegureid, mis aitas kindlustada Inglismaale domineeriva seisundi maailmamajanduses. XIX sajandil hakkas ka kapitalidega üleküllastatud Prantsusmaa neid üha suuremal määral välismaades investeerima. XIX sajandi lõpul järgnesid neile riikidele ühtlasi Saksamaa ja P.-A. Ühendriigid. Kuigi nad ei tundnud veel erilist küllust kapitalide suhtes, sundis majandusliku arengu omapärane loogika neidki oma kapitale suurel hulgal välja vedama. Kapitali ekspordi kaudu osutus võimalikuks mõnevõrra ületada proteksionismi levimise tagajärjel tekkinud raskusi. Kui tollipiirid takistasid oma kaupu teatavaile maadele müüa, võis siiski nende maade tööstusse paigutada kodumaist kapitali ja selliseist investeringuist saada võrdlemisi kõrget kasumit. Loomulikult on kasulik kapitali ekspordida vaid juhul, kui välismaal on kasumimäär kodumaisest kasumimäärast suurem. Selline olukord tekkiski suuremais tööstusriikides nende hoogsa industrialiseerumise tagajärjel. Tööstuslikult mahajäänud agraarmaades ja koloniaalseil aladel, kus leidis veel vaba, harimiskõlvulist maad ja kus toiduained olid odavad ning tööpalgad madalad, seisis kasumimäär tunduvalt kõrgemal tasemel kui tiheda rahvastikuga ja kõrge tehnilise kultuuriga urbaniseerunud tööstusriikides. Hoolimata kartellimistest, mis kõrvaldasid siseturul võistluse, ei andnud tööstuskäitised kõrgesti arenenud kapitalistlikes maades nii suurt kasumit, kui oli võimalik saada teistes, vähem arenenud maades. Seetõttu investeerisid näit. enne Maailmasõda veel võrdlemisi kapitalivaesed P.-A. Ühendriigid suurel arvul kapitale Kesk- ja Lõuna-Ameerika maadesse, laenasid aga samal ajal enda tööstuse tarbeiks odavaprotsendilist kapitali Inglise maalt, Prantsusmaalt ja Hollandist²⁰.

Kapitale võib välismaadesse ekspordida kas laenukapitalina protsendi saamiseks või finantskapitalina kasumi saamiseks. Et kasumimäär on tavaliselt protsendimäärast kõrgem, siis on eelistatud esi-

¹⁹ R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 390—393.

²⁰ J. A. Hobson, *Imperialism*, 3. trükk, London 1938, lk. 53—55; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 396, 411; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 34.

joones finantskapitali eksportimist. Eksportkapitali on rakendatud mõningate nõutavate toorainete (puuvilla, kautšuki, metallide) hankimiseks, raudteede, sadamate, maanteede ehitamiseks, tööstusettevõtete püstitamiseks jne. Kui vastavat koloniaalset ala ei saadud otseselt omandada, siis lepiti nn. majandusliku penetratsiooniga. Kõigepealt ututati vastav mittekapitaliseeritud ala odavate tööstuskaupadega üle ja ruineeriti niiviisi kohalik primitiivne käsitöö niivõrra, kui vähegi võimalik; siis ehitati vajalikud liiklemis- ja tootmisvahendid, eriti raudteed, mis hõlbustasid tööstussaaduste importi maa eriosadesse ja toorainete massilist eksporti, ja lõpuks rajati koha peal ka kapitalistlik suurtööstus, harilikult enam-vähem primitiivsel kujul. Sel teel on mitmed mahajäänud agraarmaad, eriti koloniaalalad, avatud suurriikide tööstusele, suurendatud nende industrialiseerimise kaudu nende rahvastiku ostuvõimet ja loodud sellega tööstussaaduste turustamiseks avaramad võimalused. Alul hinnati koloniaalseid alu peamiselt Euroopa tööstussaaduste turgudena; kui aga hiljemini toorainete hankimise küsimus teravnes, hakati pearõhku panema mõningate otsitavate toor- ja toiduainete väljaveole neilt aladelt. Koloniaalalade osatähtsuse tõusu kapitalide ekspordi suhtes illustreerib kujukalt asjaolu, et Inglise välisinvesteeringud on järjest enam suundunud neile aladele. A. 1875 oli Inglismaal väljapoole kodumaad investeeritud 1,2 miljardit naelsterlingit, sellest summast umbes 0,5 miljardit Euroopas ühes Egiptusega, ülejäänud osa P.-A. Ühendriikides, Indias, Lõuna-Ameerikas ja dominioonides; a. 1910 langes aga 3,5-miljardisest üldsummast asumaadele 1,5 miljardit, 1,7 miljardit oli investeeritud dominioones, Ühendriikides ja Lõuna-Ameerikas, Euroopa riikides aga ainult 8 miljonit ²¹!

Kapitali eksport pehmedab mitmeti protektsionistlikust süsteemist tekkivaid raskusi eri maade majanduslikus suhtlemises. Eksportitud ja tööstusettevõtteisse investeeritud finantskapital kuulub juriidiliselt eksportiva maa pankadele, kellele ta annab kasumit. Ühtlasi on pankadel endil võimalik välismail selle kapitaliga rajatud ettevõtteid niiviisi juhtida, nagu see osutub kasulikuks kapitali omanikkude seisukohalt. Siiski osutub tunduvalt otstarbekohasemaks omandada alad, kus kapitalid on investeeritud, oma riigi otseseks valdusteks, sest ainult sel juhul on finantskapitalil täielikult vabad käed riigivõimu kaasabil vastavaid alu igakülgselt kasutada. Ainult niiviisi on võimalik kõrvaldada tööstuslikuks tegevuseks vajalikkude töökäte puudus senise primitiivse õiguskorra reformimisega, orjade vabastamisega, kehtiva agraarreežiimi laostamisega ja maata proletariaadi loomisega kogu pärisrahvaile kuulunud maa-

²¹ R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 395, 398—400, 411; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 12, 34.

omandi eksproprieerimise kaudu. Samuti vajab finantskapital koloniaalaladel riigivõimu kaasabi pärisrahvaste vastuhaku summutamiseks, välisvõistluse kõrvaldamiseks ja vastava ala kaitsemiseks teiste riikide nõudluste vastu. Seetõttu on riigid kaldunud muutma alad, kus on investeeritud suuremal hulgal kodumaist kapitali, oma otseseks asumaadeks. Näit. järgnes ohtraile investeringuile Prantsuse okupatsioon Tuneesias ja Marokos, Inglise okupatsioon Egiptuses²².

Seega asetaskid finantskapitaliga seotud ringkonnad riigivõimule rea nõudmisi majandus- ja välispoliitika alal. Nad nõudsid, et poliitiline võim peab muutuma otsustavaks teguriks majanduslikus võistluses ja kõigi vahenditega toetama ning kaitsema kodumaise kapitali huve. Riik peab kindlustama viimasele võimalikult suure ja laia rakendumisala, kõrgete kaitsetollidega kõrvaldama sellelt alalt välismaiste kapitalide võistluse ja aitama selleks kaasa, et koloniaalsed mõjupiirkonnad muudetaks asumaadeks ja moodustaksid sellistena kodumaa monopolistlike organisatsioonide kohase ekspluateerimisobjekti. Riik peab olema sõjaliselt tugev ja võimas, et teostada hoogsat ekspansioonipoliitikat, sõlmida soodsaid kaubalepinguid ja hankida kasulikke majanduskontsessioone. Energilise imperialistliku välispoliitikaga peab finantskapitali huve teeniv riik laiendama kogu maailmas oma võimu ja alistama oma hegemooniale nõrgemad riigid ja majanduslikult mahajäänud rahvad. Järelikult muutus imperialistlikul ajastul põhjalikult kodanlike rahvakihtide suhtumine riigivõimusesse. Varemini võitlesid humaanseist ideist nakatunud liberaalsed kodanlikud elemendid igasugu maadeahnitsemise ja mõõgatäristamise vastu. Nad nägid suurte sõjajõudude pidamises lausa ebaproduktiivseid kulutusi, mis ainult koormavad produktiivselt teotsevaid rahvaklasse liiga raske maksukoor-maga ja pidurdavad sellega rahva üldist hüveolu. Sõjad olid nende arvates barbaarseist aegadest säilinud anakronism: nad põhjustasid majanduselus tülikaid häireid ja tugevdasid siseriigis sõjalise rahvaklassi positsioone. Kõrgkapitalismi ajastul ei tarvitsenud aga suur-töösturid ja finantsmagnaadid enam umbusaldada riigivõimu ja hirmu tunda sõjalise aristokraatia ees. Nüüd olid nad ise tõusnud samasuguseiks suuriks isandaiks, nagu vanasti seda oli trooni lähedal seisev õueaadel. Nad ei vajanud enam piiratud võimuga õigusliku riigi näol tagatise oma majandusliku teotsemise vabaduse kaitseks. Finantskapitali huvidele kohaldunud imperialistlik riigikäsitus rõhutas võimu, mitte enam vabaduse ideed. Uus kodanlus uskus, et brutalse hoolimatusega rakendatavad võimuvahendid aitavad lahendada kõik küsimused sise- ja välispoliitika alal ta huvidele ja püüd-

²² J. A. Hobson, *op. cit.*, lk. 54; E. W. Polson Newman, *Grossbritanniens Kampf um Ägypten*, Zürich u. Leipzig 1930, lk. 101 jj.; E. Bourgeois, *op. cit.*, lk. 137 jj., 165 jj.; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 400 jj., 406 jj.

lustele soodsas mõttes. Pannes kõik lootused jõule ja võimule osutas ta vankumatut „võimuoptimismi“²³.

Järelikult tõusis imperialismi ajastu ideaaliks tugev võimuriik, kes ajaks aktiivset, tarbe korral agressiivset välispoliitikat ega kohkuks tagasi sõjalistegi vahendite rakendamise eest. Liberalism oli olnud riikliku võimupoliitika veendunud vastane, kuna imperialistlikult häälestatud finantskapitalism nõudis valitsustelt võimupoliitikat, mida ei tohtinud pidurdada mingid õiguse ja kõlbluse normid. Pööre karedama, kainema ja realistlikuma eluvaate suunas algas juba enne imperialismi ajastu saabumist XIX sajandi keskpaiku. Positivism ja materialism kummutasid mitmed senised illusioonid. Puritaanliku ideoloogia jätkajana rõhutas Thomas Carlyle jõudu ja tahet, millel on õigus end kehtima panna kõigi takistuste kiuste: võim loovab õiguse, teostades jumaluse üllast tahet, kõrgemal rassidel olevat õigus ja kohustus valitseda mahajäänute üle. Charles Darwin näitas, kuidas looduses valitseb julm ja halastamatu *struggle for life* ja kuidas kogu maailm on täis nõrgemate kannatusi ning hukkumist. Karl Marx nägi ajalookäigus majandusliku harmoonia asemel ühiskondlike klasside paratamatuid vastuolusid ja lepitamatut võitlust. Friedrich Nietzsche andis XIX sajandi esipoolel domineerinud altruistlikule „*Humanitätsdusel*“²⁴ viimase hoobi, püstitades humaansuse-idee asemele üliinimese suveräänse tahte. Nii aitasid mitmed eri mõttesuunad kaasa karmi imperialistliku ideestiku võidulepääsuks.

Imperialistlik riik märgitseb ühtlasi teatavat sammu edasi organisatsiooni-idee järjekindlama teostamise suunas. Tööstuslik ja tehniline edu esitas uusimal ajal inimkonnale käskiva nõude kindlama poliitilise ja ühiskondliku organisatsiooni järele. Riikidevahelise poliitika alal oli Püha liit XIX sajandi esipoolel püüdnud teatavat rahvusvahelist organisatsiooni luua, kuid oma reaktsioonilise suuna tõttu oli ta äratanud vaid opositsiooni oma taotluste vastu. Ühiskondliku organisatsiooni küsimustega olid tegelnud mõned vaimsed suunad, nagu sotsialism ja positivism. Imperialism püüdis omakord tugevdada riiklikku organisatsiooni ja laiendada riikliku võimu tegevusala, eriti poliitiliste ja majanduslike küsimuste tiheda seondamisega. Ühtlasi piiras ta üksikisikute teotsemisvabadust ja painutas nad käskivalt üldisemate nõuete teenistusse: üksiku endahuvi pidi taganema mingi kõrgema üldhuvi eest, mida kõik rahvahid pidid võrdsetl teenima. Selles mõttes osutab imperialism, hoolimata oportunistlikust huvide ja võimu harrastamisest, ikkagi ka

---

²³ J. A. Hobson, *op. cit.*, lk. XIX jj., 85, 94; A. Rosenberg, *Demokratie und Sozialismus, zur politischen Geschichte der letzten 150 Jahre*, Amsterdam 1938, lk. 254 jj.; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 423 jj.

teatavaid idealistlikke jooni samuti kui talle eelnenud elu- ja mõttesuunad²⁴.

Imperialismi ajastul toimus rööbiti panganduse ja tööstuse kontsentratsiooniga ka autoriteedi ja võimu erakordne kontsentratsioon. Moodsad teadete edasiandmise ja liiklemise vahendid võimaldasid riigivõimul teostada hõlpsasti valitsemist isegi kaugeil ookeanitaguseil aladel. Üldise väeteenistuse põhimõtte alusel relevastati kogu rahvastik ja loodi miljonised massiväed seniste väikesearvuliste kutseliste vägede asemele. Sõjavägedes säilitati range hierarhiline organisatsioon ja kindel distsipliin, mis aitas hoida kirjuilmelist sõduritemassi vajalikus allumuses. Kodanlikud kihid ei suhtunud enam ohvitserkonda põlgliku üleolekuga ja umbusklikkusega, vaid hindasid teda kui parimat korra tuge ja rahvahulkade sõjalist kasvatajat. Selliste tegurite kaudu arendati siseriiklikku organisatsiooni ja suurendati olulisel määral nende rahvakihtide võimu, kellele kuulus riikides majandusliku ja poliitilise elu juhtimine²⁵.

Sääraste meetoditega saavutatud võimu kontsentratsioon võimaldas Euroopa ja Põhja-Ameerika valge rassi rahvaile panna kehtima oma majanduslik ja poliitiline esivõim neist oma arengus tunduvalt mahajäänud teiste maailmaosade rahvaste üle, juhtida endi tööstuse tõusu ja kapitalide akumulatsiooni tagajärjel tekkinud hüviste ja kapitalide ülejäägid kaugeile välisturgudele ja välisinvesteeringuisse ning kasutada meretaguste alade majanduslikke ressursse ulatuslikult kodumaa majanduselu huvides. Selles nähtuses seisabki uusima imperialismi olemus.

3.

Hoogsa ja dünaamilise imperialistliku poliitika kandjaiks olid majanduslikult tugevad ja poliitiliselt aktiivsed kodanlikud ja sõjalised rahvaklassid, keda mõnevõrra toetasid mitmed teisedki rahvakihid. Asumaade ja teiste meretaguste alade turgudest olid huvitatud peamiselt tekstiiltööstuse ja rauatööstuse esindajad ning alkohoolsete jookide ja tubakasaaduste tootjad. Nende ainete tootmisega ja turustamisega seotud tööstusringkonnad nõudsid kõige kindlamat kontrolli koloniaalalade kui sobivate turgude üle. Teise suure huvidekompleksi moodustasid mitmesuguste toorainete sisseveoga seotud majanduslikud huvid, mis omandasid järjest suurenevat tähtsust nende ainete kasvava kasutamise tõttu. Puuvilla, kautšuki,

²⁴ B. Russell, *op. cit.*, lk. 508 j.; E. Marcks, Die imperialistische Idee in der Gegenwart, artiklitekogus „Männer und Zeiten“, II, 5. trükk, Leipzig 1918, lk. 232; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 428 j.

²⁵ B. Russell, *op. cit.*, lk. 480, 505; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 425; E. Marcks, *op. cit.*, lk. 233; K. Mannheim, Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus, Leiden 1935, lk. 22 jj.

õlide, raua ja teiste selliste ainete tootmisse ja importimisse paigutati imperialismi ajastul suured kapitalid, mille omanikud nõudsid riigivõimult oma huvide energilist kaitset koloniaalaladel. Nende huvides tuli ehitada raudteed ja teostada tammide abil maakuivendust või kanalite kaudu maaniisutust, hoolitseda sadamate korrashoiu ja jõgede sõidukõlvulisuse eest. Selleks tuli vastavad alad teha poliitiliselt sõltuvaks või — mis veelgi parem — muuta nad otsesteks asumaadeks. Järgneva võimsa huviderühma moodustasid laevaomanikud, kes nõudsid mereliiklemise julgendamiseks ja hõlbustamiseks merebaase, sadamaid ja sõeladusid. Samuti tundsid elavat huvi koloniaalse ekspansiooni vastu pankadesse koondunud finantskapitali esindajad, rahakad ja mõjukad finantsmagnaadid. Nad juhtisid ja organiseerisid kapitalide investeerimist koloniaalaladele, õhutasid endist sõltuva ajakirjanduse kaudu valitsuste koloniaalpoliitilist aktiivsust ja mõjustasid vastavas suunas avalikku arvamust. Nad olid elavalt huvitatud sellest, et valitsused aitaksid oma võimuressurssidega laiendada kogu maailmas finantskapitali investeerimise võimalusi ja parandada seniste investeringute tingimusi. Tuneesia okupeerimine Prantsusmaa poolt toimus Prantsuse finantsoligarhia otsesel surveel: see oli *un coup de Bourse*. Saksamaal olid suurpangad koloniaalse ekspansiooni peamised õhutajad; näit. tegeles Deutsche Bank esijoones Lähis-Idas majandusliku penetratsiooni teostamisega, kuna Discontogesellschaft'i vastavad üritused olid juhitud Aafrika asumaadesse²⁶.

Imperialistlikud majandushuvid leidsid ühtlasi toetamist mõnede rahvakihtide poolt, kes said vastavast poliitikast teatavat kaudset kasu. Ohvitserid olid juba oma mentaliteedilt sõjalise ekspansiooni harrastajad ja nõudsid (Saksa kindrali Fr. v. Bernhardi sõnade järgi) *einen frischen fröhlichen Krieg*; sõda aitas ühtlasi õigustada nende kutse olemasolu ja võimaldas kiiremat tõusu ametiredelil. Diplomaatide, kõrgemate ametnikkude ja teiste mõjukate kodanlike elementide perekonnaliikmed, eriti nooremad pojad, leidsid koloniaalalade valitsemises kõrgepalgalisi ametikohti. Misjonärid läksid oma usundilises innus rajama riike, mis kuulusid sealpoolsesse maailma, aitasid aga ühtlasi kaasa maiste koloniaalriikide rajamisele. Saksa misjonärideühingu inspektor Fr. Fabri oli agaramaid koloniaalpoliitika õhutajaid; ta võitis küll rohkem sakslasi imperialismile, kui paganaid ristiusule. Misjonärid õhutasid pärisrahvaste pealikuid ära andma oma maid valgeile, sisendasid pärismaalastesse uusi tarbeid, mida Euroopa kaupmehed ruttasid rahuldama, ja äratasid oma propagandaga huvi kaugete maade vastu. Imperialistliku ideoloogia eestvõitlejate ridadesse astus ka osa haritlaskonda, muuseas ülikoolide professoreid, kellest mitmed hakkasid innukalt propageerima uusi

---

²⁶ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 59—61; J. A. Hobson, *op. cit.*, lk. 53—59.

ideid (näit. Alfred Rambaud ja Paul Leroy-Beaulieu Prantsusmaal), ja akadeemilist noorust. Neid imperialismi liitlasi, kes said selle suuna toetamisest mõningaid ainelisi kasusid, kutsub Hobson põlastavalt imperialismi parasiitideks²⁷.

Kõik need ringkonnad kokku moodustasid siiski vastavate suurriikide rahvastikus vähemiku. Rahvastiku enamik, mis koosnes tööpalgast elatuvaist kehvemaist elementidest, oli koloniaalsest ekspansioonist ja investeringuist äärmiselt vähe otseselt huvitatud. Seega jäid imperialistlikud huvid rahva vähemiku huvideks ega oleks pidanud demokraatlikes riikides üldse mõjule pääsema. Ka paljude ärimeeste huvid olid vastuolus imperialistliku koloniaalpoliitikaga, sest mitmed koloniaalained sünnitasid võistlust kodumaal toodetavale aineile (suhkur, viinad jt.). Seetõttu olid imperialistlikud kihid sunnitud võitma oma ideoloogiale laiades massides poolehoidu intensiivse propaganda kaudu, kusjuures tuli apelleerida rohkem rahvahulkade tundeile, afektidele ja emotsioonidele kui mõistusele. Suurim moodsa koloniaalse renessansi apostel Jules Ferry armastas eriti rõhutada suurrahvaste kultuurmissiooni (*mission civilisatrice*): neil olevat õigus mahajäänud rahvaid oma majanduse huvides kasutada ja kohustus neid tsiviliseerida. Samasugust agressiivset altruismi õhutasid inglise luuletaja Kipling, eriti oma tuntud luuletises „Take up the white man's burden“ (a. 1899), maadeuurija Stanley, Belgia kuningas Leopold I ja paljud teised. Samal ajal hakati propageerima oma riigi prestiiži ja suuruse tõstmise ja kindlustamise vajadust ja apelleeriti rahvaste loomulikele enesekaitse-instinktidele. Rõhutati, et tuleb alati valmis olla väljastpoolt tulevaks kallaletungiks ja kindlustada sõja puhul vajalikkude toorainete saamist asumaadest; tehti hoogsat kihundust rahvusliku rikkuse pidevaks suurendamiseks asumaist saadavate tulude kaudu. Sellise propagandaga mõjustati laiade kihtide meeli ja võideti nad suurte kulutustega ja ohtudega seotud imperialistlikule poliitikale. Nii toimus külmalt ja kainelt kalkuleerivate finantsistide liit sõjatseva natsionalismi ideedest nakatatud laiade rahvakihtidega — talupoegade, kes ühtlasi said kasu agraarseist kaitsetollidest, väikekodanikkude kihtidega, kellele seisid südame lähedal rahvusliku au ja prestiiži küsimused, osalt ka töölistega, kellele imperialismi saavutised mõnikord võimaldasid teatavat elustandardi tõusu. Selles mitmete ühiskondlikkude kihtide huvide, ideede ja tunde liitumises teatavaks dünaamiliseks kompleksiks tulebki näha imperialistliku poliitika võidukäigu peamist põhjust²⁸.

²⁷ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 44 j., 62—67; J. A. Hobson, *op. cit.*, lk. 46 jj.; A. Rosenberg, *op. cit.*, lk. 257 jj.

²⁸ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 68—74; J. A. Hobson, *op. cit.*, lk. XI jj., 59 jj.; A. Rosenberg, *op. cit.*, lk. 258 jj.; B. Russell, *op. cit.*, lk. 505 jj.

XIX sajandil oli välispoliitika alal dünastiline põhimõte asendunud rahvusliku põhimõttega, mis soodustas rahvastiku eri elementide liitumist üheks tervikuliseks poliitiliseks jõuühikuks. Kuid kujunenud ja sisemiselt korrastunud rahvusriigid, kes Euroopas harjusid tunnustama üksteise piire ja hakkasid siin loobuma teiste rahvastega asustatud alade vägivaldsest alistamisest, taotlesid majanduslike suhete alal autarkilisi eesmärke, kuigi nad maailmamajanduse taustal olid tihedasti omavahel seotud üha areneva rahvusvahelise tööjaotusega. Järelikult iseloomustab imperialismi ajastut järjest teravnev vastuolu maailma majandusliku seostumuse ja ta poliitilise killustumuse vahel. Riikide piires saavutati organisatsiooni põhimõtte teostamisel suuri tagajärgi, kuna riikidevaheliste suhete alal rõhutati eri riikide piiramatut suveräänsust ja nende täielikku vabadust endi eripäraste eesmärkide taotlemisel. Riikidevaheliste suhete ratsionaalne organiseerimine jäi alaks, mil inimvaim töötas kõige väiksemate tagajärgedega, sest inimkonna kõlbeline areng jäi veel kaugele maha ta intellektuaalsest arengust. On öeldud, et inimesed eelistavad pigemini võidelda oma usundi eest, kui selle järgi elada. Samuti kaldusid rahvad imperialismi ajastul oma huvide, afektide ja illusioonide mõjul ägedaisse võimu- ja prestiižikonfliktidesse selle asemel, et oma rahvuslike eesmärke viljelda rahulikus ja sõbralikus koostöös teiste võrdsete rahvastega. Ägedas omavahelises võistluses löid üheksa suuremat koloniaalriiki (nende ridadesse astusid nüüd ka Jaapan, Belgia ja P.-A. Ühendriigid) endile asumaade ja protektoraatide näol võimutsemisalad, kus pärisrahvaid valitsetakse enamasti rangelt autoritaarsete põhimõtete järgi; need valdused on oma pindalalt seitse korda Euroopast suuremad ja neis elab umbes $\frac{1}{3}$ kogu maailma rahvastikust. Järelikult on imperialism viimase kuue aastakümne jooksul olnud tähtsamaid maailmaajaloolisi nähtusi ja muutnud tundmatuseni maailma senise palge²⁹.

Imperialism ei ole siiski täielikult suutnud täita ühtki temale pandud lootust. Asumaad ei ole arendanud kaubavahetust ainult emamaadega, kes tavaliselt on kindlustanud tollipoliitika kaudu endile asumaade kaubanduslikus elus suurema osatähtsuse, kui see oleks olnud vaba võistluse korral. Kuid geograafiline asend ja mitmed teised tegurid, näit. vajadus emamaal puuduvate kaupade järele, on sundinud asumaad suurel määral importima ka teiste maade saadusi. Seetõttu pole emamaad kaugeltki suutnud monopoliseerida oma asumaade turge. Näit. siirdus enne Maailmasõda ainult 0,5% Saksa ekspordist ta asumaadesse, 1925. a. 13% Prantsuse ekspordist Prantsuse koloniaalriigi piiridesse. Samuti siirduvad asumaais toode-

---

²⁹ B. Russell, *op. cit.*, lk. 506—510; P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 513 jj.; Fr. Wieser, *op. cit.*, lk. 399 jj.; Fr. Hertz, *op. cit.*, lk. 10 jj.

tavad toorained suurel hulgal teistesse, lähemal asetsevaise maa-
 dedesse (Indo-Hiina puuvill näit. Jaapanisse ja Hiinasse): need ained
 on värvipimedad ega tunnusta rahvuslippu. Ühtlasi pole ükski suur-
 riik saavutanud autarkiat toorainete suhtes. Prantsusmaa
 saab ainult 0,1 oma tooraineist oma asumaadest, kuna 0,9 tuleb Briti
 maailmariigist, P.-A. Ühendriikidest, Belgiast ja mujalt. Toorainete
 liiklemise alal moodustab maailm järjest enam ühe terviku, mille loo-
 mulikku funktsioneerimist suurriikide imperialism ainult häirib. Samuti
 on emigratsioon emamaadest asumaadesse jäänud üsna väike-
 seks. Tavaline väljarändaja ei igatse seikluslikku elu ebamugavais
 koloniaalseis tingimustes, vaid otsib normaalsemaid elatusvõimalusi
 valgetega asustatud aladel, näit. P.-A. Ühendriikides. Hoolimata maru-
 listest propagandast siirdus aastail 1884—1914 Saksamaalt ta asumaade-
 dedesse kogusummas ainult 23 952 isikut, kuna P.-A. Ühendriikidesse
 siirdus mõnikord üheainsa aasta jooksul niisama palju saksa
 emigrante³⁰.

Maailmasõjas ei varisenud imperialism kokku, nagu paljud ta
 vastased, eriti sotsialistlikud suunad, olid lootnud. Ka ei ole teos-
 tunud Rosa Luxemburgi teooria, mille järgi kapitalism koos
 imperialismiga pidi lämbuma õhupuudusse seejärel, kui mittekapitali-
 seeritud maade industrialiseerimise järel ta ei suudaks neis endisel
 määral turustada oma tööstussaadusi. Siiski on imperialistlikku eks-
 pansiooni pidurdanud rahvuslikud, sageli revolutsioonilised liikumi-
 sed seniste koloniaalsete alade (India, Süüria, Egiptuse jt.) rahvaste
 seas ja kodanikkude kihtide vastuolud anti-imperialistlikkude, pea-
 miselt proletaarsete rahvastikuelementidega suurtes koloniaalriikides
 endis. On võimalik, et nende vastuolude tagajärjel imperialistlik
 süsteem kord asendub mingi ratsionaalsema maailmaorganisatsioo-
 niga, mis rohkem arvestab laialiste rahvakihtide tõelisi huve ning
 kõlbluse ja õigluse nõudeid³¹.

P. Tarvel.

L'impérialisme considéré comme période de l'histoire moderne.

(Résumé.)

L'impérialisme moderne (à partir de 1880 environ) est une des mani-
 festations les plus caractéristiques de l'aspiration vers la domination
 particulière aux états. Dans les temps plus anciens cette aspiration
 se manifesta à la naissance des monarchies tendant vers la puissance

³⁰ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 526—557.

³¹ Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus, 2. trükk, Leipzig 1921, *passim*. Luxemburgi teooriat arvustavad: O. Bauer ajakirjas „Neue Zeit“, XXXI, ja K. Kautsky töös „Die materialistische Geschichtsauffassung“, II, Berlin 1927, lk. 546—560. Imperialistliku ajastu vastuolusid rõhutab eriti V. Lenin; Imperializm kak võõra stadija kapitalizma, 1915 (ära trükitud ta kogutud teoste XIX köites).

mondiale, à une époque plus moderne dans la lutte que se livraient quelques grands états, principalement dans l'expansion coloniale. La première période d'expansion des états européens se place aux XVI et XVII siècles; les monarchies nationales, d'accord avec les représentants du capitalisme commercial, soumièrent alors divers territoires coloniaux, principalement pour en obtenir les métaux et les épices, tandis que les émigrants venus d'Europe apportaient des éléments de race blanche dans des colonies de peuplement, où ils introduisirent la civilisation et les institutions européennes. Au début du XIX siècle le vieux système colonial s'effondra; l'indifférence à l'égard de l'expansion coloniale se répandit même dans le pays colonisateur au premier chef, en Angleterre, dont l'industrie, par suite de la révolution industrielle, restait sans concurrence et dont les classes industrielles, gagnées à l'idéologie libérale, exigeaient la limitation du pouvoir de l'Etat, la liberté du commerce, une politique étrangère modérée, gage de paix. Mais quand avec l'extension de l'industrie mécanique d'autres pays s'industrialisèrent également, avec le point culminant du capitalisme (Hochkapitalismus) commença une lutte âpre entre les états pour placer leurs produits sur le marché, se procurer les matières premières et exporter les capitaux provenant de l'augmentation et de l'accumulation des richesses. Au capitalisme commercial et industriel se substitua le capitalisme financier, qui à l'aide des dépôts bancaires finança l'industrie, influença et organisa toute la vie économique, par exemple sous la forme des cartels et des trusts. Comme le taux du profit (Profitrate) se mettait à tomber dans les pays industriels, on dirigea les capitaux disponibles dans les pays économiquement en retard, surtout dans les territoires coloniaux. C'est ainsi que commença une nouvelle expansion coloniale en plein essor, que caractérisa l'utilisation du pouvoir de l'Etat par les classes capitalistes pour l'exploitation économique des pays au stade précapitaliste, principalement en en retirant les matières premières et en y investissant des capitaux. A l'aide d'une propagande habile on gagna les autres classes à un impérialisme belliqueux, teinté de nationalisme, en appuyant surtout sur le prestige national et la mission civilisatrice de la race blanche. Les états impérialistes ont réalisés dans l'ordre intérieur le principe de la concentration et de l'organisation, mais dans la politique étrangère ils ont provoqué des rivalités entre les états et l'anarchie internationale, qui est en complète contradiction avec la solidarité économique et la division du travail internationale propres à l'économie mondiale. L'industrialisation des territoires coloniaux a aussi stimulé les mouvements nationaux des populations indigènes. De pareilles contradictions pourront un jour détruire le système impérialiste du capitalisme à son point culminant.

Kohanimede küsimus.

Juba Hupeli ja Otto Villem Masingi päevist saadik on nii eesti kui balti-saksa uurijate poolt meie kodumaa kohanimede ja nendega seoses olevate küsimuste vastu tuntud aktuaalset huvi. Korduvalt on tunnetatud ja väljendatud küll trükisõnas, küll teaduslikel koosolekuil peetud ettekandeis nende kogumise ja uurimise vajadust ning tähtsust. Kuid sellele vaatamata pole kahjuks siiski jõutud meie kohanimede põhjaliku ja süstemaatilise uurimise

alal ulatuslikumate tulemusteni. Peale kümnekonna asjatundlikuma artikli ning lühiuurimuse, mis on laiali pillatud mitmesuguste ajakirjade ja teaduslike sarjade veergudele, ning lisaks veel mõningate eripeatükkide ja ekskursside asustusloolistes või teistes ajaloolistes eriteostes, võib muist seda ala puudutavaist kirjutistest vaikides mööduda. Need ei küüni amatööritasemest kõrgemale, dokumenteerides ainult oma autorite huvi ja head tahet.

Käesolevas pole võimalust ega põhjustki teha kõige selle inventuuri, mis on meie kohanimede kohta kirjutatud ja trükkis avaldatud, samuti mitte võrrelda kõike seda mujal, eriti aga meie naaber- ja lähismail kohanimede uurimise alal toodetud töödega. Võiks öelda, et viimanegi räägiks enamasti nende eduks. Tahaksime ainult põgusalt osutada neid tähtsamaid küsimusi, millele meie kohanimede uurimine on seni omistanud tähelepanu, ning ühtlasi mainida mõningaid esindavaid ja instruktiivsemaid käsitlusi.

On üsna arusaadav, et kodumaiste kohanimede suhtes tärkas esimesena huvi meie muistsete maakondade, samuti meie linnade, tähtsamate jõgede, järvede jne. nimede vastu. Olid need ju üldse vanimaid ja tähtsamaid teadaolevaid nimesid. Pealegi esinesid nad allikais — Läti Henriku ja teistes kroonikais ning vanus ürikuis võõraste kirjapanijate tõttu enamasti tugevasti moondunud ja mitmeti korrumpeerunud kujul (näit. *Alem pois, Ugannia—Ugenois—Ugannia, Saccele, Mocha, Vaiga, Vorcegerve, Pala, Perona, Embecke—Emihochi* jt.). Loomulikult oli esimeseks sooviks näha neid võõrapärasest välimusest vabana, restaureerida nende eestikeelne algkuju. Järgmisena katsuti selgitada nende tähendus filoloogilise interpretatsiooni kaudu. Vastavalt interpreteerijate keelevaistule, filoloogilisele koolitusele ja meetodi käsitsemisele oli neil üritusel suurem või väiksem edu. Igatahes on puhtfiloloogilise, keele- ja häälikuajaloolise interpretatsiooni kaudu selgitatud mitme muistse maakonna, peale selle linnade ja mõningaid teisi nimesid¹.

Filoloogilise interpretatsiooni rakendamisel osutus aga, et on teatavaid nimesid, mida üksikult võttes ei saa sel teel lõplikult selgitada (näit. *Alem pois, Cozzo* jt.). Edasi näitasid tähelepanekud, et on terve rida nimesid, mis on ühise tüve ja erinevate lõppude või liidetega. Seda silmas pidades loodeti abi kohanimede massilisest vaatlusest, kõrvutamistest ja võrdlemisest. Selleks oli aga vaja neid koguda. Toimusid Hurda, Eiseni, Kuhlbari, Jungi ja hiljemini Eesti Kirjanduse Seltsi ülemaalsed korjandused. See töö jätkub

---

¹ Teeneid on sel alal esijoones J. Hurdal, M. Veskel, J. Jõgeveril, M. J. Eisenil, V. Reimanil, A. Saarestel ja teistel noorematel eestlastest, T. Teivaalal, Lauri Kettunen'il jt. soomlastest, W. Schlüter'il, A. Westrén-Doll'il balti sakslastest uurijatena. Vrd. ka Raun, A., Opetatud Eesti Seltsi 100-aastasest tööst keeleteaduse alal (Eesti Keel 1937, lk. 217 jj.).

teatavasti veel käesolevalgi ajal Akadeemilise Emakeele Seltsi ühe üritusena.

Viimasel ajal on meie kohanimede süstemaatilise uurimise vajadust laiemas ulatuses, topoonomastiliste põhiprobleemide ja meie kaasaegse kui ka mineviku täieliku ja teaduslikult korraldatud ning grupeeritud geograafilise nomenklatuuri tähtsust omakorda rõhutanud ning selleks omaltki poolt väärtuslikku lisa pakkudes kaasa aidanud meie ajalooteaduse noorim haru — asustuslooline uurimine². Kuid needki üritused ja lisandid, mis asustusloolise uurimise poolt on filoloogilisele kohanimede uurimisele abiks ja täienduseks tulnud, pole meie kohanimede süstemaatilist uurimist viinud õnnelikust algusest palju kaugemale. Ometi me vajaksime nüüd, kus meil parajasti on käimas ulatuslik kohanimede muutmise aktsioon, juba üsna hädapäraselt selle uurimistöö küpsi saavutisi. Ei ole kahtlust, et need aitaksid seda aktsiooni mitmeti teadlikumalt teostada ja positiivsemalt suunata.

Kindlasti muutub kohanimede eestistamise, muutmise ja parandamise järel taas kord meie kodumaa kohanimede üldilme. Tahaks loota, et see üldilme siiski kahvatumaks ei muutuks, et kõik need, kellest asi oleneb, toimivad sel puhul küllaldaselt kaaluteldult ja mitte üksnes parima soovi, vaid ka parima arusaamise järgi. Sest meenutades perekonnanimede eestistamise seniseid tulemusi oleks eriti põhjust rõhutada, et heast tahtest üksi ei piisa. Selleks läheb vaja ka vastavaid teadmisi, eelkõige aga teatavat arukust ja maitsetki — eeldused, mida igal üksikul nimemuutjal pole alati varuks. Õnneks on kohanimede puhul küll see paremus, et nende muutmise pole ainult muutja isiklikuks enesemääramise ja niiõelda „eraõiguslikuks“ aktiks, nagu perekonnanime muutmise, vaid täiesti ofitsiaalne küsimus. Kui esimest saab ainult kaudselt avaliku arvamuse kaudu (vahest ehk ka perekonnaseisuametnikkude sellekohase hoiaku kaudu mõnevõrra vahetumaltki) mõjustada ja suunata, siis teist on täiel määral võimalik korraldada seadusnormiga. Seega peaks

---

² Eriti silmapaistvate tulemustega on sel alal töötanud dr. Paul Johansen. Tema tööd „Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter“ (ilmunud OES toimetistes 1925. a.), „Über die deutschen Ortsnamen Estlands“ (Revaler Bote 1930, nr. 33—38), „Die Estlandliste der Liber Census Daniae“ (1933) ja mitmed väiksemad kirjutised moodustavadki koos prof. A. Saareste meetodilt eeskujuliku uurimusega Tallinna praegusest nimest (Eesti Kirjandus 1934, lk. 120—127 ja 164—174) ja P. Ariste samuti meetodikindlate artiklitega Hiiumaa kohanimedest — mainitagu neist siin „Reigi“ (Eesti Keel 1935, lk. 11 jj.) ja „Ortnamnen i Pühalepa och Reigi socknar på Dagö“ (Svio-Estonica 1938, lk. 5 jj.) — meie kohanimede uurimise paremiku. Neile võiks käsitluse õnnestumise seisukohalt kõrvutada ainult mõningaid V. Reimani, J. Jõgeveri ja M. J. Eiseni artikleid juba mainitud ajakirjades „Eesti Kirjandus“ (eriti 1909, 1910, 1913, 1915 ja 1917) ja „Eesti Keel“.

siin jääma küllaldaselt võimalusi korvata neid võimalikke puudusi ja vääratusi, mida kohtadel võiksid teha mõned kohanimede muutjad.

Teatavasti toimub meil kohanimede muutmine ja parandamine vastava eriseaduse — Koha- ja kinnistusüksuste nimede korraldamise seaduse (RT 1938, 42) ja sama seaduse põhjal siseministri poolt antud vastava määruse (RT 1938, 87) alusel. Viimasega antakse seaduse teostamise üldised juhised. Peale selle on veel siseministri kinnitusel (20. X 1938, nr. 1089) antud koha- ja kinnistusüksuste nimede muutmise ja parandamise keelelised juhendid, mida on trükituna levitatud ka eribrošüürina.

Kohanimede muutmise vajadus on põhjustatud eeskätt rohketest võõrastest, enamikus saksa- ja vene-, väiksemal määral rootsi-, itaalia- jne. keelsetest nimedest, mis omal ajal on eriaegadel väga mitmetel põhjustel tunginud meie geograafilisse nomenklatuuri. Neist võõraste nimede sissetungi viisidest võiks vanema aja suhtes nimetada peamiselt saksapärase isiku- ja sugunimede ülekandumist kohtadele, enamasti küll eesti keelele suupäraseks moondunult, nagu näiteks *Kaarepera*, *Kilingi*, *Päri*, *Voltveti* jne. (=Scharenberg, Schilling, Berg, Wohlfeldt jne.). Edasi võõrrahvusest (saksa, rootsi, vene) asustuse levikut ja lõpuks teadlikku ning sihilikku võõrnimede harastamist, olgu saksastamise või venestamise sihis. Viimatimainitud ajal on tekkinud võõrnimesid väiksemal määral juba XVIII, eriti rohkesti aga möödunud sajandi vältel. Üsna harva on kohanime võõrapärasus tingitud koha tähenduse otsesest tõlkest. Seevastu esineb sageli endistest nimedest valesti arusaamisel, nende valel tõlgendamisel põhinevaid nimesid (näit. *Heimtal* Koodioru tõlkena³) ja üsna sage on endiste eesti nimede saksa keele hääldamisele mugandumine (näit. *Kurkund pro Kurekond*, *Felix pro Välikse* (?), *Kersel pro Käärseija* (?), *Jensel pro Jänesselja* jne.)⁴. Teiseks on muutmine või enamikus küll ainult parandamine põhjustatud rohkeist vigadest ning moondumistest võõrapärase ja aegunud ortograafia mõjul. Ning lõpuks veel mitmesuguste — sageli küll ainult arvatava — labase tähendusega ja muidu ebasüüdsate kohanimede väljajuurimise tarbest.

Kohanimede muutmise püüe on välja kasvanud ühelt poolt meie rahvuslikult meelestatud seltskonna ja avaliku arvamuse mõjul. Õieti võiks sellele vaadata ses mõttes kui nimede eestistamise aktsiooni jätkule ning kodukaunistamise hoogtöö erivormile. Teiselt poolt

---

³ Vt. Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft für die Jahre 1907—1908, lk. XVI jj.

⁴ Vt. Eisen, M. J., Eesti keelest kadunud, saksa keeles püsinud eestikeelsed kohanimed, Eesti Keel 1924, lk. 71 ja 75—76; Johansen, P., Über die deutschen Ortsnamen Estlands. Revaler Bote 1930, nr. 35.

teritas seda vajadust veel omakorda valdade reform ja maareformiga seoses endiste mõisade asemele tekkinud asunduste küladeks ümbernimetamise küsimus.

Valdade reformi puhul tuli endiste väiksemate valdade liitmisel luua hulk täiesti uusi vallanimesid, sest peaaegu kunagi ei soovinud liidetavate valdade rahvas vastastikku naabervalla nime. Asunduste küladeks ümbernimetamisel tekkis jälle kartus, et paljude, sageli lähestikku asuvate kohtade samanimelisusest (kui näiteks mõis kandis juba mõne külaga ühist nime) võiks tekkida rohkesti mitmesuguseid arusaamatusi ja isegi halduslikke raskusi. Selle vältimise ratsionaalsemaks vahendiks on vastaval pool arvatud ühenimeliste kohanimedega puhul ühe seesuguse muutmine.

Nii tervitatav nähtus kui nimede eestistamine meil rahvuslikult seisukohalt ongi, teatavaks revolutsiooniliseks ürituseks jääb see ometi igal juhul. Tõsi küll, revolutsioonid on teatavalt tingimusi paratamatud nähtused ja kuigi neil on üldise edu suhtes vaieldamatuidki teeneid, ei peaks siiski ignoreerima neid olulisi negatiivseid ja destrueerivaid nähtusi, mis omakorda paratamatult kaasuvad seesuguste järskude murrangutega. Tuleks eelistada ja hoolitseda, et revolutsioon toimiks mitte seevõrra tegelikkuses kui meelsuses. Või veelgi parem — tuleks katsuda vältida revolutsiooni õigeaegse ja otstarbekohase reformiga⁵.

Veelgi ohtlikumaks tuleks tunnistada koha- (kaasa arvatud ka kinnistusühikute) nimede teadlik massiline muutmine. Muinsuste ja pärimuste, üldse minevikku suhtumise ja ajaloolise teadvuse seisukohalt see osutub kaheteralise mõõga käsitsemiseks. Kuigi sellega sooritatud radikaalne pealelöökk võiks küll võõrapärasuse likvideerimisel anda efektse tulemuse, jääb ikkagi küsitavaks, kas teine tera ei riiva meie ainestikult niigi kõhnavõitu ajaloo Achilleuse kanda. Kümne aasta eest võis dr. Johansen kohanimedega kohta järgmist kirjutada: „Isiklikkude kogemuste najal võib alati veenduda, kui väga ükskõikne on noorem põlv maal kohanimedega vastu. Kui näiteks küsida mõne põllu nime, siis näeme vaid imestunud nägusid. Vastatakse: „Säärastel asjadel pole ju nime, see on vaid lihtsalt põld.“ Kõige paremal juhtumil teab soovitud vastuse anda mõni vana

---

⁵ Meelsuse revolutsiooni näitena võiksime mainida perekonnanimede eestistamist, mis on paljude heade ja hinnatavate saavutiste kõrval andnud ka palju negatiivset. Tarvitseb ainult kuulata mõningaid „uendatud“ nimetusi, meenutada nende naeruvääristamiseks tuntud vestekirjaniku poolt loodud Solotnik-Sooliliste nime ja lugeda kokkuvõtlikke ülevaateid nimede eestistamise ning muutmise senisest käigust (näiteks E. Elisto, *Nimede eestistamisest Eestis*, Tartu 1938), et veenduda, kui palju on tegelikult olnud viltumineid, mis vastava ettenägelikkuse juures oleksid võinud olla kergesti välditavad. Vrd. ka *Eesti Keel* 1935, lk. 87 j., sama 1936, lk. 151 jj. ja *J. M ä g i s t e*, *Eestipäraseid eesnimisid*, Tartu 1936, lk. 14 jj.

mees, kuid ka seda juhtub ainult harva⁶.“ Missuguse vastuse võiks kohanimede uurija saada kümme aastat peale kohanimede muutmise aktsiooni mistahes vana kohanime kohta, kui süveneb teadmine, et neid kui kõlbmatuid on muudetud ja neid pole üldse vaja meeles pidada. Kõnelemata veelgi kaugemast tulevikust. Igatahes võib rahva silmis kohanimede niigi vähe tähelepanavat väärtust kõigutada ja omajagu veelgi kahandada seesamagi nende muutmise aktsioon — muidugi siis, kui seda ei toimetata küllaldase ettevaatlikkusega. Mida vanem ja juurdunum on teatav kohanimi, seda hämmastavamana ja häirivamana peaks tunduma selle väljarookimine muutmise kaudu. Selle tõttu kannatab kindlasti pieteet mineviku suhtes. Sellest rahva „ajaloo meelele“ sugenev kahju on igatahes oluline ja vististi seda tunduvam, mida madalam on teatava isiku hariduslik tase.

Peaks olema selge, et kohanimede kui meie rahva minevikult päritud ühisvara puutumatus on veelgi tähtsam kui perekonnanimede oma. Seda enam tuleks nende suhtes vältida destrueerivat revolutsiooni ning reformidegi puhul toimida täiesti targu. Esijoones võiks rakendada ainult parandusi ja kohastamisi. Alles teises järjekorras tuleks käibivatele nimedele, kui need jätavad oluliselt soovida, taastada nende kunagine vana või ürgne nimekuju, kui see on kindlaks tehtav. Ei ole viimane tundmatuse või ebamäärasuse tõttu või mõnel muul põhjusel taastatav, tuleks ametlikuks nimeks teha mingi sama koha kõrvalnimi, kui see on olemas. Muutmine võiks tulla arvesse ainult viimases järjekorras juhtudel, kui nimi on kas täiesti moondumatult võõrkeelne või vaieldamatult ropp. Esteetiline kriteerium, nn. „labane tähendus“ kui vaieldav maitseküsimus peaks jääma täiesti kõrvale või võimalikult tagaplaanile. Seda võiks ainult paranduste tegemisel preventiivselt silmas pidada (näit. *Emmaste pro Emaste*). Samuti vanade nimede taastamisel neil juhtudel, kui vana nimi on käibivast ilmsesti labasem (näit. *Väike-Rõngu pro Koka*)⁷.

Võiks ehk arvata, kas siin-avaldatud kahtlused ja ettevaatlikkuse rõhutamisid pole liialdatud ja tarbetud, eriti seda silmas pidades, et meie kohanimed on juba enamasti kogutud, seega unarusest päästetud ja uurijaile kättesaadavaks tehtud. Sellele võiks vastata, et nagu mineviku pärimusi üldse, nii ei jõuta ka kohanimedid kunagi küllaldaselt koguda. Selles peaks veenduma küll igaüks, kes meenutab kas või meiegi rahvaluulelisi ja etnograafilisi järelkorjandusi. Kuigi Hurt ja teised tegid omal ajal juba üsna ulatusliku ja põhjaliku töö, leitakse ikkagi veel teatavaid tühikuid ja sageli on järelkorjanduste saak küllalt rikkalik neist kohtadest, kust juba

⁶ Johansen, P., Eesti asustusuurimise ülesandeist, Ajalooline Aja-kiri 1930, lk. 13.

⁷ Hupe l, W. A., Topographische Nachrichten von Lief- und Ehst-land III, lk. 270.

vareminigi oli rohkesti korjatud. Kohanimede puhul on see veel olulisem, sest need on seotud kohalikkude topograafiliste üksikasjadega. Mis aitaks näiteks see, et teatavast vallast ja külast oleks kohanimede kogus üles märgitud nimi „Mehistemägi“⁸, kui seda mõne aja järel ei osataks uurijaile, kes tähelepanekute tegemiseks kohale sõidaksid, enam looduses kätte näidata. Kui kergesti võiks seda juhtuda iga kohanimiega, millesse kord tekib mingi „tsesuur“. Ega veel see, et meil on nimed kirjas, ei keela neid kohti ja asustust muutumast, mille kohta nad käivad.

Vaadeldgem nüüd neist üldpõhimõttest lähtudes meie kohanimede parandamise ja muutmise küsimust eelmainitud seaduse, määruse ja juhendite alusel sel määral kui meil on selle kohta seni andmeid.

Nende seaduslike juhiste täitmine toimub nii, et kohtadel esitatakse vastavate omavalitsuste poolt ettepanekud muutmisele tulevate kohanimede ja ühtlasi nende asemele valitud uute nimede kohta. Kinnistusühiku nime muutmiseks või parandamiseks võib ettepaneku esitada omanik selle omavalitsuse kaudu, kus asub tema kinnisvara. Vallaomavalitsuste ettepanekud alluvad maaomavalitsuste kui järelevalveorgani kontrollile. Viimased võivad tarbe korral mõne ettepaneku uueks otsustamiseks tagasi saata ja esitada ühtlasi omalt poolt sobivaina paistvaid ettepanekuid. Kõik vallaomavalitsuste ettepanekud kogutakse ja kaalutakse maavalitsuste poolt veel kord läbi, tarbe korral koos teiste kohalikkude kõrgemate haldusorganite esindajate (näit. politseiprefektide jt.) ja asjatundjatega (näit. keeleteadlased, koolide inspektorid jne.). Läbikaalutud ja ühtlustatud või jälle täiendatud ettepanekud saadetakse Siseministeriumi üldosakonnale, kus nende suhtes omakorda võetakse seisukohti (näit. keelelise nõuandja jt. poolt). Tarbe korral esitatakse materjalid Siseministeriumi üldosakonna poolt veel vastavaile pädevaile asutistele (seni näit. Riigi Keskarhiivile) arvamuse avaldamiseks. Nii ettevalmistatud materjalid lähevad lõpuks Siseministeriumi juurde loodud kohanimede erikomisjonile ja kohanimede nõukogule lõplikuks otsustamiseks. Tehtud otsused kinnitatakse siseministri poolt ja nad jõustuvad üldises seaduslikus korras. Samasugune on ka endiste mõisade asemele tekkinud asunduste küladeks ümbernimetamise protseduur⁹.

Vaadeldes maavalitsuste ettepanekuid, nagu need olid esitatud Siseministeriumi üldosakonnale käesoleva aasta 15. juulini¹⁰, näeme,

---

⁸ Sellenimeline kungas on Tartumaal Rõngu vallas Rõngu külas Ivaski talu mail.

⁹ Eelolev protseduuri kirjeldus põhineb käesoleva kirjutaja isiklikel tähelepanekuil.

¹⁰ Andmed ERKA (= Eesti Riigi Keskarhiiv) Kantselei tmk. nr. 19 — 1989.

et Harjumaalt on esitatud kaugelt üle 100 nime¹¹, milledest on ainult murdosa (tõenäoselt alla 25%) võõrapärased, kaasa arvatud ka sääraseid nimed nagu *Krimmi*, *Türgi*, *Triigi*, *Klooga* jne. Neist võib kahe esimese võõrapärane päritolu olla küsitav¹², *Triigi* ja *Klooga* on aga üldiselt tuntud mõisnikkude sugukondade Stryk'i ja Lode eestipäraseks moondunud nimed.

Järvamaalt on esitatud muutmiseks üle 30¹³ kohanime, neist üsna väike osa enam või vähem võõrapäraseid (näit. *Esna*, *Einmani*, *Prandi* jt.). Seega on siingi esitatud rõhuvas enamuses eesti nimesid.

Läänemaalt on esitatud üle 50 ettepaneku¹⁴. Võõrapäraste nimede arv on nende hulgas samuti väike. Neistki on suur osa juba eestipäraseks moondunud (näit. *Kassari*, *Teenuse*, *Tolli*, *Tanska* jt.). Muutmise soov on esitatud kõigi *Suure-* ja *Väike-*, *Vana-* ja *Uue-*liiteliste nimede (näit. *Vana-* ja *Uue-Virtsu* jt.) suhtes.

Suuremal arvul on muutmise ettepanekuid esitatud Pärnumaalt (kaugelt üle 70)¹⁵. Nendegi hulgas ainult üksikuid võõrapäraseid (*Ikla*, *Pornuse*, *Sindi* jne.), milledest mitmedki on juba peaaegu tundmatuseni eestistunud (näit. *Pöögle pro Böcklershof*, *Sindi pro Zintenhof* ja mitmed teised).

Saaremaalt, kus võõrapäraseid nimesid niigi peaaegu ei olegi, on esitatud samuti mõnikümmend nime¹⁶.

Tartumaalt on muutmise ettepanekuid üle poolesaja¹⁷. Enam või vähem võõrapäraseid on nende hulgas ainult kümnekond (näit. *Pangodi*, *Pombre*, *Puurmani*, *Kastolatsi*, *Pilkuse*, *Krüüdneri* jt.).

Väikesim arv ettepanekuid on tulnud Valgamaalt¹⁸. Silmapaistvalt võõrapäraseid nimesid ei ole. Need, mis esinevad, on juba niisama hästi kui eestistunud (*Keeni*, *Leebiku*, *Lõve*, *Pringi*).

Tartumaaga võistleb ettepanekute hulgalt Viljandimaa¹⁹. Peale *Heimtali* pole siin nimetamisväärselt võõraid kohanimesid. Ka võõrapärased pole kuigi silmapaistev.

¹¹ ERKA-s on Harjumaalt esitatud 112 ettepaneku suhtes seisukohti võetud. Viimast pole väljendatud seesuguste ettepanekute suhtes, mille muutmise vastu pole leitud põhjusi. Materjali läbitöötamisele ja seisukohtade võtmisele oli rakendatud arhivaar H. Rebane koostöös dir. O. Liiviga. Üldse on ERKA-s Siseministeeriumi poolt esitatud materjali alusel võetud seisukohti 616 kohanime suhtes.

¹² F. A. Wiedemanni Eesti-Saksa sõnaraamatu andmeil — vähemalt senikaua, kuni pole vaieldamatult tõestatud, et *Krimmi* nimi on tuletatud samanimelise poolsaare ja *Türgi* Türgimaa nimest.

¹³ ERKA seisukohti 27. Vrd. ERKA Kantselei tmk. nr. 19 — 1939.

¹⁴ ERKA seisukohti 53.

¹⁵ ERKA seisukohti 69.

¹⁶ ERKA seisukohti 26.

¹⁷ ERKA seisukohti 46.

¹⁸ ERKA seisukohti 10.

¹⁹ ERKA seisukohti 47.

Veelgi rohkem on ettepanekuid Võrumaalt²⁰. Võõrapäraseid nimesid on kümnekond.

Eriti rohkearvuliselt on muutmise ettepanekuid esitatud Viru-²¹ ja endastmõistetavalt ka Petserimaalt²². Peale üksikute võõrapärase esineb Virumaal Vene piiri äärsel asustusosalal rida võõrnimesid. Petserimaa ettepanekud on muidugi tehtud peaaegu eranditult võõrnimede kohta, milledest ainult üksikud nagu oleksid nõrga eestipärase varjundiga (näit. *Põrste* jt.).

Nagu toodud põgusast ülevaatest nähtub, ei ole võõrapärase ega võõrnimede umbrohi meie kohanimede hulgas — välja arvatud ainult mõned piirialad — eriti tihe. Enamik neist ongi juba eestistunud. Kaugelt suurem osa võõrastest nimedest pesitseb meie kinnistusühikute nimede hulgas. Pole andmeid, kui palju on viimaseid seni eestistatud ja muudetud või muutmiseks esitatud.

Millest on siis tingitud nii suur hulk kohanimede muutmise ettepanekuid, kuigi muudetavad nimed pole kõik võõrapärase? Põhjusi on siin mitu. Need tulenevad kohanimede korraldamise seaduse teostamiseks antud juhistest ja nende tõlgendamisest. Esimesena võiks mainida kohanimede korraldamise määruse seda direktiivi, et lähestikku resp. ühe omavalitsusühiku piirides ei või olla kaht ühenimelist asulat. Nii tahetakse vältida võimalikke segadusi, mis võiksid sedakaudu tõusta halduslikult või muil asjaoludel. Selle põhimõtte äärmuslikul teostamisel tuleks korduvad nimed lihtsalt välja juurida ja uutega asendada. See nähtus ongi juba üsna laialt esinemas. Seda teostatakse pealegi säärase karmusega, et isegi *Soontaguse* ei kõlba Valgamaal püsima jääma, sest Pärnumaal on *Soontaga* ja Tartumaal *Sootaga*. Veel enam — see nõuab ohvreiks isegi seesuguseid ühenimelisi asulaid, mis seni olid kindlate tunnustega, nagu *Ala-*, *Alt-*, *Ees-*, *Eest-*, *Mäe-*, *Mäelt-*, *Suur-*, *Suure-*, *Väike-*, *Väikse* ja *Taga-*, *Tagant*-liidetega üksteisest eraldatud. Pole tarvis erilist teravmeelsust taipamiseks, et siin on tegemist asustuslooliselt ja topograafiliselt täiesti selgesti tähistatud nähtustega. Pealegi seesugune kohtade eraldamise viis pole üksnes meie omapära, vaid rahvusvaheline. Ei saaks küll soovitavaks pidada seesuguste tunnusliiteliste kohanimede muutmist korduvuse vältimise ettekäändel. Just vastupidi: kus on samanimelisi asulaid, seal ei tuleks neid esijoones muuta, vaid sobivate liidetega eraldada. Näiteks võib mõnes vallas olla igas külas (mõnes isegi mitu) *Lepikunimelist* talu. Nii leiame muuseas Viljandimaal Suislepa vallas küllaltki huvitava asustusloolise nähtusena *Õmbleja* küla, milles asub 5 *Õmbleja*-nimelist talu. On tehtud ettepanek muuta selle küla nimi

²⁰ ERKA seisukohti 60.

²¹ ERKA seisukohti 75.

²² ERKA seisukohti 91.

*Sääslaks*²³. Kinnistusühikute nimede korraldamisel tuleks siis kindlasti peale ühe muuta teistel taludel nimi. Tegelikult aga poleks vaja muuta ei küla ega talude nimesid. Külale jääks edasi nimeks *Õmbleja* ja talud võiks vastavalt nende asendile või iseärasustele nimetada (kui seda rahvas kohal pole juba teinudki) sobivate liidetega, nagu *Otsaõmbleja*, *Ees-* ehk *Edeõmbleja*, *Vaheõmbleja*, *Tagaõmbleja* jne. Seega oleks säilitatud ajalooline kontinuiteet külanimes ja talude nimetamisel talitatud rahva põlise traditsiooni järgi. Samuti kui näiteks esineb mitu *Lepiku* talu, võiks neist mõne nimetada talu iseärasusele vastavalt kas *Suure-* või *Väike-* või ka lihtsalt *Teiselepiku* jne. Ajalooliselt väljakujunenud asulate nimede puhul, nagu *Suure-* ja *Väike-Konguta* jt., oleks sobivam neid kirjutada sidekriipsuga.

Edasi on muutmise ettepanekuid paiguti põhjustanud ka kohaja kinnistusühikute nimede muutmise ja parandamise keelelistes juhendites väljendatud labasuse põhimõttest valesti või vähemalt väga laialt tõlgendavalt arusaamine. Seda laadi ettepanekuist ilmneb selgesti, kuivõrra maitse võib kohati ja teatavate nimede suhtes olla erinev. Kui näiteks Paistus on *Kassiküla* ja *Koeraküla* nimed leitud edaspidiseks kõlbmatuiks ja isegi põline *Paluküla* on paistnud *Paluste* kõrval näotuna²⁴, siis Pühajärve vallas pole nimedel nagu *Kassiratta* ja *Oriku* leitud mingit labast, humoristlikku ega pilkelist tähendust²⁵. Kastre-Võnnus soovitakse *Kurista* küla nime muuta, sest „*Kurista* asunduses olev madalik sarnaneb enam kaunile orule kui kuristikule, mispärast valiti ka uueks nimeks *Oru*²⁶.“ Et *Kurista* nimi võiks veel mõnest teisest, kuristikust hoo pis erinevast mõistest või sõnast tulnud olla, seda enesekindlad nime muutjad muidugi ei arvesta. Samuti mitte seda, et maastiku ilme vastavas kohas võib aegade vältel olla muutunud. — Harjumaal pole leitud *Mullikmäe* kõlbavaks, Järvemaal *Viisu* ja *Näsivere*, Saaremaal isegi mitte *Anepesa*, Võru- ja Petserimaal *Põrste*, Valgemaal *Ruuna*, Viljandimaal soovitakse *Viisu* asemele *Viisuti* (!) jne.²⁷ *Oina*, *Pulli* ja *Kuldi* leiavad harva armu²⁸. Ka *Sauna* ja *Saunja* ei kõlba siitpeale enam²⁹. Kui aga muutmiseks esitatakse nimed, nagu *Anija*, *Aespa*, *Kelba*, *Kõrve*, *Sõitme* jne., et nende asemele võtta igasugu *Kuuse*, *Männi*, *Põllu* jne. taolisi nimesid, siis peaks

²³ Vt. Suislepa vallavalitsuse—volikogu ülesannetes koosoleku protokoll 8. VI 1939, nr. 4, p. II.

²⁴ Paistu vallavalitsuse—volikogu ülesannetes koosoleku protokoll 1. VI 1939, nr. 4, p. I.

²⁵ Postimees 1939, nr. 119.

²⁶ Postimees 1939, nr. 24.

²⁷ Vt. ERKA seisukohad ERKA Kantselei tmk. nr. 19 — 1939.

²⁸ Seals.

²⁹ Seals.

see küll olema juba taunitav püüdlikkus või veel enam — andestamatu ja hoolimatu võhiklus.

Täiesti lahti püütakse enamasti saada „mõisa“ nimetusest, isegi liitenagi. Ainult Tartumaa ettepanekuis soovitakse seda paarile külale jätta (*Atramõisa* ja *Jõemõisa*). Ka sallitakse siin -küla liitelisi nimesid (näit. ettepanekuis *Põdraküla*, *Põrguküla*). Teistes maakondades püütakse see liide nimedest lahutada. Järvamaal aga on -küla liitelised nimed tunnistatud „halvakõlalisteks“ ja on näiteks sellest seisukohast lähtudes tehtud ettepanek muuta *Sääskülla* nimi *Sääse* külaks. Oleks vist liigne võidada, et sellega võiks kujuneda teatav vastuoksus tõelise halva kõla ja labase tähenduse likvideerimise põhimõtete suhtes.

Võiks tuua veel palju mitmesuguseid näiteid, kuid ruumi säästmiseks piirdugem nendega. Neistki peaks selguma, et sääraselt kohanimedele muutmise suhtudes võib kasu asemel tuua ainult kahju. Loodetavasti aga ei jäeta vastavas keskasutises neid ennatlikult ja vähe kaaluteldult tehtud muutmisi korrigeerimata. Jääks soovida, et eriti kinnistusühikute nimede puhul peetaks silmas ja katsutaks võimalikult juba ette vältida teatavat liialdavat muutmistõbe.

Iga võõrkeelse nime likvideerimisel oleks soovitatav võimalikult taastada nimi, mida kandis see koht enne. Sageli pole see aga nii lihtne, eriti seesuguste kinnistusühikute nimede puhul, mis on selle loomisel kokku krunditud mitmest varasemast iseseisva nimega ühikust. Vahel võib juhtuda sedagi, et teatava võõrnimega kinnistusühiku eelkäijaks on olnud üks või mitu võõrapärase algupäraga, kuigi müüdu täiesti eestistunud nime. Näitena võiks esitada Tartumaal Rannu vallas Savikülas asuv kinnistusühik *Seehof*. Mainitud nime all hõlmab see kinnistusühik praegusel kujul kaht omaaegset kinnistusühikut: *Seehof* ja *Karlsberg*. Need moodustati talude ostmise ajal (1861—62) kumbki mitme talu kokkukruntimise teel. Mõlemad omandas tollaegne Rannu köster Samuel Auster, kelle nime järgi kohta veel nüüdki kohaliku rahva hulgas kutsutakse vahel ka „Austre'ks“. Nii *Seehof* kui *Karlsberg* on kumbki moodustatud neljast endisest talust. Esimese koosseisu kuulusid *Pirako*, *Riiska*, *Iwaske*, *Kawri*, teise — *Kawri*, *Unni*, *Wils*i ja *Sawikõrtsi*³⁰. Neist nimedest võiks Riiska olla eestipärane vaste vene nimele Griška (nagu Ivaske Ivaškale). Kawri võiks olla vanemal ajal tarvitusel olnud mehenime Kaabri (nimetav Kaaber) või vene Gavrila vasteks. Teistest endisest nimedest on Unni ja Wils'i veel tänapäevalgi naaberkülades talude nimena tarvitusel. Jälgides lähemalt nende talude minevikku, leiame, et üht Kawrit (teisiti kirjutatult ka Kaavre³¹) on XIX sajandi algupoolel kutsutud rahvasuus ka *Pirako*

³⁰ Nimed arhivaalide ortograafias.

³¹ Rannu naabervallas Valgutas on Lapetukma külas *Ka(a)bre*-nime-

ehk *Vannatallo*. Viimane nimi viitab ilmsesti, et sellest Pirakost kui vanemast talust on teised *Pirako*-nimelised talud välja kasvanud, missuguseid oli peale ematalu samas külas veel 3. Igal neist oli rahvasuus veel omaette nimi: üht kutsuti veel *Kaavreks*, üht *Alla-Kõddara* ja teist *Päle-Kõddara*. Edasine jälgimine näitab, et 1774. a. mainitakse samas külas üht *Pirako*- ja kaht *Kawerre*-, 1684. a. aga üht *Kawerra*- ja üht *Virako*-nimelist talu. Lõpuks leiame ka *Vannatallo* nimetusele lahenduse: rootsiaegses 1638. a. maaderevisjoni protokollis esineb Savikülas kolme hiljuti väljastpoolt tulnud asuniku kõrval ainsa asustatud ja koormisi kandva taluna pärustalunik *Pyragke* ^{3/8}-adramaaline talu³². Seega on see teistega võrreldes vanim talu külas ja ühtlasi täiesti arusaadav ka tema teine nimi — *Vanatalu*.

Nagu esitatud deduktsioonist järgneb, võiks ja tulekski *Seehofi* asemele võtta kõnesoleva kinnistusühiku nimeks *Piiraku* või siis *Vanatalu*. See peaks kahtlemata olema eelistatum, traditsioonikohasem, kui näiteks tõlkida „*Seehof*“ *Järve*'ks (ehk *Järvetaluks*) või hakata talle otsima mingit uut nime.

Teise näitena võiksime võtta sama *Seehofi* kõrval asuva kinnistusühiku *Marienhof*, mille paralleelnimeks on rahvasuus *Põdraotsa*. Eelmisega analoogiline jälgimine näitab, et see on samuti neljast — muuseas kahest *Põdra*-nimelisest talust kokku krunditud. Üks *Põdra*-nimeline talu oleles Savikülas juba XVIII sajandil, *Otsa*- ega *Põdraotsa*-nimelist aga pole varemini kunagi olnud. Küll on *Marienhofi*l külas asendilt ääre- ehk otsapealne koht, mis asjaolu ongi mõjutanud ta nime kujunemist. Seega oleks täiesti õigustatud ja tulekski *Marienhofi* nime eestistamisel võtta ametlikuks nimeks senine paralleelnimi *Põdraotsa* ega oleks mõtet hakata seda tõlkima *Maarjaks* või muutma *Marjaks* v. m. s.

Meie kohanimede mitmekülgsem (mitte üksnes fioloogiline) teaduslik uurimine näitab, et neist on üsna suur hulk aja jooksul väga mitmesugustel põhjustel muutunud. Ühelt poolt see on toimunud meie keele arengu häälikuseaduste mõjul, teiselt poolt aga võõrkeelse hääldamise ja kirjutamise mõjul, siis veel nende tähenduste mõistelise äravahetamise, pikkade nimede lühendamise tendentsi ja lõpuks mitmesuguste eri-, sageli koguni väga juhuslike asjaolude mõjul. Seejuures on küllalt olulise tähendusega olnud ka meie ajalooline sündmustik, sõdade, katkude, nälja ja teiste erakordsete aegade häired, mis mõnigi kord on katkestanud asustuse pide-

---

line talu. Muide Valgutas on ka Vils'i nimeline karjamõis (saksakeelne vaste — *Wilhelminen[hoff]*), mis on mõisastatud XIX sajandi algupoolel kahest Vils'i-nimisest talust. Tartu maavalitsuselt on ettepanek muuta Vils'i *Viils'i*ks.

³² ERKA, RRA Jordrevisionshandlingar Lifland 1638 (fotokopeeritud köide) I, fol. 50.

vust. Mõni nimi on seesuguste mõjude tõttu natuke teisenenud, mõni tundmatuseni moondunud või ümber kujunenud ja mõne asemele on tulnud hoopis uus nimi. Kui näiteks *Oidenurmest* kujuneb *Oidermaa* või *Paadenurmest* (ürgselt võib-olla *Paede(n)nurme*) *Paadremaa*, siis on tegemist nii kõlalise kui tähendusliku teisenemisega, kuid vahe uue ja vana nimekuju vahel jääb üldiselt siiski võrdlemisi tähtsusetuks. Kui aga *Maalinna* muutub *Maalja*'ks³³ või *Peedi-Jaagu* > *Peedaku* > *Pedaku*'ks³⁴ — siis on muutus juba märksa olulisem ja üllatavam. Huvitava näitena võiks osutada veel järgmist. Rannus on Unikülas talu, mille ametlik nimi on *Pe(e)bo-* resp. *Peebusaare*. Rahvasuus aga kutsutakse seda *Peebasse* või koguni *Peebrasse* — järelikult on tegemist üsna tugeva moondumisega. Asi laheneb aga nende hüüdnimede suhtes üsna lihtsalt, kui arhiivimaterjalidest leiame, et 1774. a. esineb Uniküla talude loendis *Pebo Adresse Jirri* ja 1835. a. *Pebo Adresse* nimeline pere. Nii on *Peebasse* ja *Peebrasse* lihtsalt *Pebo Adresse* mugavamaks koondunud vormid. *Peebosaare* esineb esmakordselt 1854. a. ühes rendilepingus. Vahepeal oli toimunud küla talude arvus muutusi: 1774. a. oli 20 talu, 1804. a. 16, 1845. a. 13 talu. Nimelt kaotati mõned talud ära, liites nende põllud teistega, mõned jälle mõisasitati *Ubesoo* karjamõisaks. On võimalik, et nende muudatuste ajal saigi *Pebo Adresse* endale uue nime³⁵, näiteks mõne põllutüki ületuleku v. m. s. kaudu, seda enam, et naabruses asub *Saare-Jaagu* nimeline talu.

Võtaksime veel ühe näite. Rannu Uniküla naaberküla Rakke nimi oli Põhjasõjani *Pirtokül(l)a* (*alias Piertel, Piertta, Pirta* ja *Pirte küla*)³⁶. Veel 1739. a. nimetatakse ühes protokollis *Pirtoküla*³⁷, hiljemini aga lööb nimena läbi *Rakke* resp. *Rakeküla*, mis vististi juba oligi paralleelselt mõni aeg tarvitusel olnud. Koos küla nime muutmise protsessiga aga hääbuvad siin külas asunud *Rakke*-nimelised talud, milliseid 1684. a. oli kolm³⁸. Selletaolisi nähtusi võiks esitada palju, ruumi säästmiseks piirdugem aga esitatuga.

Vastukaaluks neile rõhketele muutumistele ja muutumiskaldu-

³³ Vt. Eesti Keel 1924, lk. 67.

³⁴ Eesti Kirjandus 1909, lk. 187.

³⁵ RKA (= Rannu Kirikuarhiiv), Annotation über die dem Pastorate Randen, von den Höfen und den Bauerschaften der eingepfarrten Güter, zu zahlende Gerechtigkeit... etc., und die zu leistenden Hülfsstage vom J. 1835 anfangend, lk. 254—269.

³⁶ Rebane, H., Rannu kihelkonna ajalugu vanemast ajast kuni Vene-Liivi sõjani (1558), Tartus 1937 (magistritöö-käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus), lk. 16-a (külanimede tabel).

³⁷ RKA, Inquisitions Protokoll ratione eines Randenschen Pastorats Heuschlage welchen die Tammenhoffsche Munnische Gesinde biß *dato* usurpirt habe... den 27. may 1439.

³⁸ ERKA, LJKa (= Liivimaa Joonistuskoja Arhiiv) nr. 39, Descriptions Book öffwer Dörptz Gebieth, lk. 276—278.

vustele võiksime aga esitada veelgi suuremal arvul näiteid, kus teatav kohanimi on sajandeid püsinud muutumatul kujul, konserveerunult — ehk siis ainult ajuti erineva ortograafia mõjul varieerudes. Need, võiksime öelda, moodustavadki meie kohanimedega raudvara ja igäüks neist on ühtlasi väga kõrgesti hinnatavaks ajalooallikaks. Lõpuks võiksime sellega seoses viidata veel teatavale retsi-prokatiivsusele väga paljude meie kohanimedega juures. Olgu siin ühe näitena paljude hulgast esitatud Kuikatsi nimi. See esineb ürikuis 1466—1522 kõikuva ortograafia tõttu vaheldumisi *Quuygatz*, *Koivkatz*, *Kyvekatz*, *Kuyuakatz*, *Coyvenkatz*, *Kuyekatz*, *Koykatz*, *Koykas*, *Kuikas* ja *Kuikaste* kujul. Alates 1522. a. läks Kuikatsi Claus Dumpian'i valdusse ja jäi kuni Rootsi aja alguseni Dumpiani sugukonna kätte. Kuikatsi mõisa kutsuti sellal tavaliselt *Dumpianshof*'iks, rahvasuus *Tümbä* ehk *Timba* mõisaks ja vallaks. Veel Rootsi aja lõpulgi, kui Kuigatsi oli juba aastakümneid Dückerite valduses olnud, püsis see nimetus edasi. Kuid kirikuraamatute sissekanded näitavad, et ka endine nimi polnud siiski lõplikult kõrvale tõrjutud, vaid käibis veel ikka *Kuikasta* ehk *Kuikastah* kujul. XVIII sajandi keskel läks Kuikatsi Löwenstern'ide sugukonnale ja muutus saksa keeles *Löwenhof*'iks, eestikeelses vastes *Leev*'ks. Need uued nimed ei suutnud ometi koha esialgset nime täiesti välja tõrjuda. See pöördus viimaks meie riikliku iseseisvuse ajal lõplikult tagasi³⁹.

Viimasest näitest nägime, et mitte kõik vöörapärase algupäraga, s. o. mõisaomanikkude jne. nimedest tuletunud kohanimed ei löönud läbi. Kuigi *Tümbä* (alias *Tümbä*, *Timba* ja *Timpa*) oleks võinud rahvale olla üsna suudmööda nimi, hääbus ta viimaks siiski. Seesuguseid näiteid võiks tuua üsna palju (*Pinski* pro *Uderna*, *Pussepera* pro *Ülenurme* jt.)⁴⁰. Läbi löid eeskätt ikkagi need, mis ühtlasi said endile mingi tähendusliku varjundi, nagu Kaarepera, Kilingi, Taagepera, Mündi (pro *Mintenhof*) jne. või mille aafiinsus oli vististi nii eestipärasuse suhtes üldse kui ka antud kohtade varasemate nimede suhtes suurem. Selle järelduse lubaks nähtavasti teha viimatimainitud „aafiinsemate“ nimede kõrvutamine *Pinski* ja *Pussepera* laadi nimedega. Muide, see probleem vääriski veel lähemat jälgimist ja üldse selgitamist, miks õieti hakati teatavaid mõisu nende omanikkude nime järgi kutsuma, kuigi neil olid eestikeelsed nimed juba olemas, mis koguni läksid saksa keelde üle ametlikkude nimedena⁴¹.

³⁹ Postimees 1939, nr. 216; H. von Hagemeister, *Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands*, Riga 1837, lk. 77—78; Eesti Keel 1924, lk. 81; ERKA, *Sangaste kirikuraamat I* (nr. 5, 1685—1726), lk. 170, 177, 180, 184 ja *passim*.

⁴⁰ Hupel, *op. cit.*, lk. 254 ja 271.

⁴¹ Vt. M. J. Eisen, Eesti keelest kadunud, saksa keeles püsinud eestikeelsed kohanimed, Eesti Keel 1924, lk. 67 jj.

Lõpuks veel mõni sõna labase tähendusega kohanimedega suhtes. Vaieldamatult kuuluksid seesuguste hulka väljaheidete, suguosade ja teiste üliintiimsete nimetuste liigist pärinevad nimed. Humoristlikke ja pilkelisi nimesid ei saaks igatahes niisama tingimatult sinna kategooriasse paigutada. Ainult mõne fantaasiakehva ja mõtlemisahtra, kitsa silmaringiga kolka ringkonna tähtsustatud enesetunnet võiks riivata seesugune haruldaselt algupärane nimi, nagu seda oleks *Sandiväsitaja*. Iga taiplikuma ja teadlikuma arusaama järgi peaks seda nime püüdma mitte muuta, vaid säilitada, esijoones muidugi vastava koha elanikud.

Ettevaatlikult peaks suhtuma ka loomade nimedest tuletatud kohanimedega muutmisel, mis teatavasti on juhendite järgi tunnistatud lubatavaks⁴². Muidugi ei tähenda see veel — nagu seda kahjuks küll muutmiste ettepanekute tegijad kohtadel juba ongi kalunud tõlgendama —, et igal juhul ka soovitavaks. Ei saaks vististi esteetiliseltki midagi laiduväärset omistada nimedele nagu *Härja*, *Sõnni*, *Oina*, *Kassi*, *Mägra*, *Kitse*, *Kuke*, *Mardika*, *Pistriku*, *Soku* jne. Paremini kui üksikult sobiksid liidetega *Jäära*, *Pulli*, *Täku*, *Koera* (näit. *Jäärapõlve*, *Pulliniidu*, *Hallitäku*, *Koerahauke* jms.) ja nendega analoogilised nimed. Nagu võõrapärasuse likvideerimisel tunduks liialdusena *Kaarepera*- ja *Porkuni*-taoliste nimede muutmine, nii oleks ka tõsiselt kahju, kui vastavate kinnistusühikute omanikud labasusega või humoristliku ja pilkelise tähendusega põhjendades muudaksid ära seesugused harulduseni omapärased nimed nagu *Hengevõtja*, *Mustahamba*, *Kerepäälse*, *Verioja*, *Patupera*, *Lambakahara*, *Kanapursa* või jälle *Soekuru*, *Ussiaru*, *Nahakoogu*, *Nahkanuia* jms.

Meie kohanimedega äsja teoksil olev suurejooneline eestistamine, parandamine ja muutmine võib muidugi õnnelikel juhtudel teatavasse nimedesse tuua stabiilsust, kuid teisest küljest paljudegi suhtes veelgi suurendada endist virvarri. See on selle järgi, kas ja kuidas rahvas võtab uued nimed omaks. Mis aitas omaaegne „peenest“ saksa vaimust juhitud pretensioonikate nimede, nagu *Morgenroth*, *Seehof*, *Julienhof*, *Marienhof*, *Friedrichsheim*, *Louisana* jne. andmine — need jäid ainult kinnistusraamatuisse ja vallakantselei paberitesse, rahvasuus aga käibisid *Morjentsi*, *Tseovi*, *Juula*, *Maarja*, *Priidima*, *Lusianna*. Samuti sai *Forste*'st lihtsalt *Vorsti* ja *Gnadenfrei*'st *Naadeprei*⁴³. See asjaolu peaks muutjaid väga tõsiselt manitsema ja kohustama uute nimede valiku suhtes targu toimetamisele.

Nagu eelnevast järgneb, pole koha- ja kinnistusühikute nimede muutmise küsimus ei oma olemuselt ega tagajärgedelt nii lihtne, nagu seda ehk võiks arvata. Muudetud isiku- ja perekonnanimed

⁴² Vt. Koha- ja kinnistusüksuste nimede muutmise ja parandamise keelelised juhendid, Tallinn 1938, lk. 7 ja 12.

⁴³ Näiteid peamiselt Rannu ja Rõngu kihelkonna alal esinevaist kinnistusühikute nimedest ja rahvasuus käibinud nende vastetest.

käibivad ainult koos nende kandjatega ja suuri sekeldusi ega segadusi neist vist ei teki. Koha- ja kinnistusühikute nimede muutmine toob aga suuri muutusi onomastikasse, kartograafiasse, aadressraamatuisse jne.

Onomastiliselt oleks väga tähtis, et nimede eestistamine ja muutmine ei teeks me kohanimede üldist koosseisu üksluisemaks ja vaesemaks. Seda on karta, kui muudetavate nimede asemele valitakse tosinate viisi nimesid nagu *Jõe, Nurme, Põllu, Kase, Männi, Liiva* jne. Samuti igasugu *Kunglaid, Lilleorge, Ilumägesid* ja teisi seesuguseid massimaitse „kaunidusi“.

Kaartidele tuleks uuendatud kohanimede võrk kohe peale kanda, nii et viimaks likvideeruks lõplikult olukord, kus tegelikul tarvitusel olevad kaardid kubisevad nii topo-onomastiliselt kui ortograafiliselt ajast ja arust läinud nimedest. Kuid sellega poleks siiski veel kõik pahed korvatud. Ka „Eesti entsüklopeedia“ ja kodu-uurimusiikkude maakondlike koguteoste vananemiskoeffitsient suureneb kohanimede muutmiste tõttu kiiresti⁴⁴. Esimest saab ju küll parandada täiendusvihkudega, teisi aga muidugi ainult uue trükiga.

Mis puutub aadressraamatuisse, siis rohked kohanimede, valla- piiride ja muude halduslike tegevus- ning võimupiiride territoriaalsed muudatused tuleks fikseerida. Selleks tuleks aadressraamatud vastavalt ümber redigeerida ja täiendada ning võib-olla tarbe korral isegi nende süsteemi muuta. Muide, selle eriküsimuse üksikasjadesse laskumine pole siin kohane.

Koha- ja kinnistusühikute nimede muutmise aktsioon, mis oma tähtsuselt ja tulemustelt võiks olla kõrvutatav meie viimase aja suuremate reformidega, nagu Põhiseaduse muutmine ja valdade reform, peaks olema küllalt veenvalt näidanud, kui tähtis ja vajaline oleks kohanimede teaduslik uurimine mitte üksnes teoreetiliselt, vaid praktiliseltki. On kahju, et sellele pole meie ülikooli vastavate õppetoolide juures — arvesse tuleks esijoones muidugi eesti keele õppetool — osutatud küllaldast tähelepanu. Tahaksime loota tulevikus ses asjas paranemist. Üht asjaolu peaks sellega ühenduses aga juba üsna pea kaaluma. Meil on teatavasti põllumajanduslike, maanoorte liikumise, kodukaunistamise, perekonna- ja isikunimede eestistamise ja mitmete teiste küsimuste tarbeks vastavad nõuandekohad ja konsulendid. Äärmiselt tarvilik oleks ka koha-, eriti kinnistusühikute nimede muutmise ja parandamise tarvis luua vastav nõuandekoht ja rakendada vastavaid asjatundjaid-konsu-

---

⁴⁴ Kinninaelutamist väärib asjaolu, et kohanimede muutmissetepanekute tegemisel on omavalitsuste poolt liiga vähe või õigemini pole üldsegi arvestatud „Eesti entsüklopeedias“, maakondlikes koguteostes ja ajakirjas „Eesti Keel“ normeeritud kohanimede vorme ning ortograafiat. Oleks seda tehtud — nii mõnigi muutmise ettepanek oleks võinud jääda esitamata.

lente. Nõuane peaks olema keeleline ja ajalooline, et nimi saaks nii keeleliselt kui koha ajaloole vastavalt sobiv. Tegelikult võiks see ehk olla teostatav näiteks Riigi Keskarhiivi ja Eesti keele arhiivi koostöö kaudu, kus teostataks tarbe korral vastavaid ekskursse ja eriuurimisi ning töötataks välja asjakohaseid põhimõtteid ja juhendeid, mida võiks levitada brošüüridena jne. Sedakaudu saaks tõhusalt vältida ebameeldivaid asjaolusid kinnistusühikute nimede muutmisel.

H. Rebane.

La question des noms de lieux.

(Résumé.)

C'est principalement du point de vue philologique qu'on a manifesté un intérêt durable vis-à-vis des toponymes estoniens au cours d'une période déjà longue. A cet égard on a reconnu aussi la nécessité de les étudier systématiquement et de les faire valoir scientifiquement dans une plus large mesure: savoir, outre le domaine de la linguistique, également dans l'histoire, au premier chef dans l'histoire du peuplement, l'ethnographie et la géographie. Malgré cet intérêt manifesté avec persistance l'étude scientifique des noms de lieux dans l'Estonie indépendante n'est pas arrivée bien loin après un début heureux. Il faut cependant mentionner comme méritoires les travaux compétents des représentants de la vieille génération, — linguistes comme J. Hurt, M. Veske et J. Jõgever, historiens comme W. Reiman et M. J. Eisen, — et des représentants de la jeune génération: les linguistes A. Saareste et P. Ariste, l'historien du peuplement P. Johansen et encore quelques autres chercheurs estoniens et germano-baltes.

Aujourd'hui, alors que l'Estonie procède à une action de modification, d'estonisation des toponymes étrangers, de caractère étranger (surtout germanique) et péjoratif, des recherches toponymiques plus approfondies s'avèrent indispensables afin de diriger et d'harmoniser cette action en ayant en vue la continuité de l'antique originalité nationale, des traditions toponymiques et de l'histoire en général (par ex. la résurrection d'anciens noms tombés dans l'oubli, le choix de variantes convenables etc.). Cela montre en même temps que l'étude des noms de lieux n'est pas seulement théorique, mais qu'elle possède aussi une grande valeur pratique.

Arvustused.

Adolf Perandi, Üldmenetlus tsiviilasjus Eesti-maa Ülemmaakohtus Rootsi ajal. Das ordentliche Verfahren in bürgerlichen Streitsachen vor dem Estländischen Oberlandgericht zur schwedischen Zeit. [Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised — *Acta Archivi Centralis Estoniae* Nr. 6 (III: 1).] Tartu 1938, IX + 286 lk.

Kuigi kõnesolev teos on ta autori doktoritööna dr. jur. teadusliku astme taotlemisel juba vastava hinnangu leidnud, pole ülearune femast ülevaadet anda „Ajaloolise Ajakirja“ lugejaile, sest ta pakub tähelepanuväärivaid lisandeid meie kodumaa õigusloole senistele uuri-

mustele. Sellises ulatuses ja selliste allikatega, nagu autor oma teemat käsitleb, pole meie kodumaa kohtuliku protsessi ajalugu veel keegi uurinud.

Töö on trükitud saksa keeles, eesti keeles on antud ainult eessõna lk. V ja VI. Ta on jagatud sissejuhatusse, viide ossa ja varustatud kirjanduse loendiga ning sisukorraga. Sissejuhatuses, lk. 1—21, annab autor ülevaate allikaist, millest esinevad seadused, ülemmaakohtu protokollid ja mitmesugused erakogud, lk. 21—26 kirjandusest, milles seni on käsitlemist leidnud kodumaa tsiviilprotsessi ajalugu. I osa kannab pealkirja „Das Gericht“ ja temas leiavad vastavates alaosades käsitlemist õigusemõistmine ja selle organid (lk. 27—53), kohtumõistmise koht ja aeg ning kohtusessioonid (lk. 52—58), kohtukoosseis (lk. 58—70), protsessiparteid ja nende esindajad (lk. 70—78) ja kohtuallumus (lk. 78—79). II osas, pealkirja all „Das Verfahren“, on esitatud kohtukäik, alates kohtusse kutsumisest ja lõpetades otsuse tegemisega (lk. 80—151). III osa, pealkirja all „Die Revision“, on pühendatud ülemmaakohtu otsuste peale edasikaebusele. Siin autor pärast lühidat „Privilegium de non appellando“ refereerimist Taani ja ordu ajast (lk. 132—153) annab ligi 60-leheküljelises peatükis ülevaate seisundist Rootsi ajal kuni a. 1651, mis ajastu õieti kujutab Eestimaa aadelkonna võitlust revisjoni sisseseadmise vastu; sellele järgneb kaheleheküljeline revisjonimenetluse kirjeldus mainitud ajastust. Üksikasjalisemalt on vaadeldud revisjonimenetlust ajastust pärast 1651. a. (lk. 193—206). IV osas (lk. 207—225), pealkirjaga „Das Vollstreckungsverfahren“, käsitletakse kohtuotsuse täideviimist ehk sooritusmenetlust, eeskätt vastavaid organeid, siis selle menetluse eeldusi ja viimaks selle teostamist võlgniku vara üle. Viimane, V osa, kannab pealkirja „Die historische Entwicklung des Verfahren“, kuid selle 1. alajaotis oma sisult ei peakski kuuluma siia, nagu ta pealkiri „Die Eigentümlichkeiten des Verfahrens“ seda näitab. Selles on kokku võetud printsiibid, milledele kõnesolev protsess on rajatud, ja need on: 1) kohtuorganite eraldamatus haldusorganist, 2) ülemmaakohtu seisuslik iseloom, 3) kirjalisuse prevaleerimine menetluses, 4) menetlus kindlate terminite järgi, mis kaks viimast põhimõtet põhjustasid 5) kohtumõistmise aegluse, 6) nn. parteide võitlusprintsiipi. 2. alajaotises annab autor ülevaate tsiviilprotsessi arenguloost, alates ordu ajast (lk. 229—245), jätkates seda läbi varasema Rootsi aja (lk. 245—253) ja lõpetades hilisema Rootsi ajaga (lk. 253—272). Selles osas autor mitte ainult kirjeldab tsiviilprotsessi muutumist ajas, vaid seletab ka nende muutuste põhjusi ning tegureid, leides varasemas Rootsi ajas esmajoones tugevat rooma üldõiguse, hilisemal ajastul aga rootsi õiguse mõjusid. See, võib-olla kõige väärtuslikum osa teosest lõpeb lühikese kokkuvõttega arengu põhjustest ja selle üksikute faaside iseloomustavaist joontest. Teos ise lõpeb kasutatud kirjanduse loendiga ja sisukorraga.

Nagu juba eespool mainitud, on dr. A. Perandi käesolev teos esimene suur uurimus meie kodumaa tsiviilprotsessi ajaloo üle ja ta on koostatud sellise rohke allikamaterjali najal, mida varemini sääraselt teemat käsitlevates teostes pole kasutatud. Kasutatud allikad, peamiselt ülemkohtu protokollid, on enamasti *in extenso* joone all ära trükitud; liialdusega võiks väita, et nad tubli neljandiku kogu töö mahust võtavad endi alla. Töö tehnika iseendast ei tingi sääraselt talituisviisi, kuid sellega on nähtavasti tahetud ka teisteale hõlpsamini kättesaadavaks teha arhiivides leiduvaid materjale. Segavalt

mõjub allikate lugemisel asjaolu, et nad on ära trükitud ürikute kirjaviisiga. Puudub ka allikate register, millega iseseisva raamatuna ilmuvad õigusloolised uurimused peaksid varustatud olema, et järgnevate uurimuste toimetamisel varasema teose kasutamine oleks hõlpsam.

Teos oma sisult pakub rohkem ainekku, kui ta pealkiri seda oletada laseb. Nagu sisu refereerimisel nägime, on laialt käsitletud ka puht-ajaloolisi sündmustikke: autor on tahtnud oma raamatus kõike kokku võtta, mis ülemmaakohtuga kuidagi seoses on. Meie arvates oleks ta võinud mõne osa tunduvalt lähemalt esitada, näit. III osas revisjoni korra kujunemise kirjeldamise. Ehkki see osa on huvitav lugeda, pole juriidilises teoses õige nii üksikasjaliselt faktiliste sündmuste kirjeldamisel peatuda, vaid küllalt oleks olnud nende tegurite äramärkimisest, mis põhjustasid revisjoni korra lõpliku sisseseadmise. Et autor on teemaks võtnud „menefluse“ rekonstruktsiooni, siis oleks just seda pidanud juriidilise analüüsi kõigi vahenditega käsitleda, muid küsimusi aga ainult seevõrra, kuivõrra see on hädavajalik peaküsimuse selgitamiseks.

Töö laad on peamiselt kirjeldav, kuid säärane käsitlus on üsna tavaline õigusloolistes uurimustes ja seepärast ei tohi autorile etteheiteid teha, pealegi kui arvestada asjaolu, et ta esimesena asub nii ulatusliku teema käsitlemisele, nagu seda on meil minevikus kehtinud kohtumenetluse rekonstrueerimine. Tahaks loota, et autor ise või teised uurijad käesoleva uurimuse najal edasi töötaksid ja juriidilise meetodiga püüaksid selgitada küsimusi, mis esialgu on jäänud veel tumedaks. Nii näit. ei ole küllalt selge „Zitationi“ tarvikute ehk rekvisiitide küsimus. Kõigepealt pole autor näidanud allikat, kust ta on võtnud lk. 81 loendatud „Zitationi“ kaheksa rekvisiiti. Neist kaheksast tarvikust, millede kõikide kohta ta ütleb, et igaüks neist „in jeder Zitation musste angegeben sein“, on lk. 81 ja 82 öeldu põhjal kõik „wesentliche“, peale ühe, nr. 5 all loendatu. Jääb ebaselgeks, mispärast üks rekvisiit peab Zitationis esinema, kui ta pole arvatud oluliseks. Korreksemalt oleks võidud esitada kogu nende oluliste osade juriidiline klassifikatsioon. Nii, pärast seda, kui lk. 81 on antud nende üldine kvalifikatsioon sõnadega „Die wesentlichen Bestandteile der Zitation, von denen das Fehlen des einen oder mehreren zugleich sie ungültig machte...“, ütleb ta p. 3 kohta, lk. 82, et „daher ist das der allerwichtigste Teil der Zitation...“ ja p. 8 kohta: „Die Unterschrift des Klägers gehörte zu den wesentlichsten Bestandteilen...“. Milleks säärane vahetegemine „kõige olulisema“ ja „kõige tähtsama“ tarviku vahel, ja milleks üldse nende kahe superlatiivses vormis väljatõstmine, kui kõik seitse tarvikut on olulised akti jaoks? Sama liiki ebaselgus on ka „Die Klage“ rekvisiitide küsimuses; ja nimelt, lk. 90 kirjutab autor: „Die Klage musste auf gewöhnlichem Papier... geschrieben sein“, kuid ta ei selgita, milline juriidiline tähtsus sellel efekkirjutusel oli, kas see kuulus vorminõuete hulka või mitte, millest ta lk. 91 kõneleb. Edasi loendab ta hagipalve rekvisiite, arvult kümme, mis peavad olema olulised. Kuid veidi hiljem, lk. 91—92, kirjutab ta: „Die Nichteinhaltung der hinsichtlich der Form der Klage aufgestellten Forderungen machte die Klage nicht hinfällig, sondern brachte für den Kläger bloss eine entsprechende Strafe mit sich.“ Selle väite toetuseks ei ole autor toonud ühtki allikat, sest nähtavasti järeldab ta seda 1691. a. „Erneuerte Ober-Landgerichts Constitution“ist“ ka varasema ajastu

kohta, sest järgnevas lauses (lk. 92) ta kirjutab: „In der erneuerten Oberlandgerichts-konstitution vom Jahre 1691 ist dieses direkt hinsichtlich der Punkte 4, 6 u. 7 erwähnt.“ Eeltoodu põhjal tekibki nüüd küsimus, mis siis on oluline või ebaoluline, kui oluliseks loetud rekvisiitide puudumisel hagipalve jääb siiski püsima. Mis hagipalve see on, kui temas võib puududa p. 4, 6 ja 7, s. t. 1) hagi põhjendava olmastiku kirjeldus, 2) petitum ehk nõudja pretensioon kostja vastu ja 3) kohtule avaldatud palve, otsust teha? Protsessiõiguse põhimõtete kohaselt hagipalve rekvisiitide olulisus selles seisnebki, et nende puudumisel kehtivat hagipalvet pole. Ei ole selge ka kohtuistungite kinnisuse küsimus. Lk. 88 autor kirjutab: „Das Verfahren im engeren Sinne dagegen waren nicht öffentlich, da es Unbefugten nur mit Erlaubnis des Oberlandgerichts möglich war, im Gerichtssaal zu verweilen“, ja edasi: „Das Oberlandgericht konnte in gewissen Fällen das Verfahren... für geschlossen erklären.“ Kuidas sellest aru saada, kui kohtuistungid ei ole avalikud, kuid neid võib kinnisteks kuulutada?

Need on näited selle kohta, kuidas allikate sisu peamiselt refereriv käsitlus ilma küllaldase juriidilise analüüsita võib tekitada ebaselgusi ja vastuoksusi. Õeldu käib peamiselt kohtu menetlust ennast käsitleva osa kohta.

Hoopis tugevam on V osa, „Die Entwicklung des Verfahrens“, milles autor annab ülevaate tsiviilprotsessi ajaloolisest arengust. Siin ei piirduta protsessivormide ajalise järjestuse palja kirjeldusega, vaid seletatakse nende muutumiste põhjusti ja püütakse kindlaks teha, milliseist võõraist allikaist ja mil määral pärinevad neist käsiteldava kohtumenetluse põhimõtted ja instituudid. See ülesanne on sooritatud küllaldase põhjalikkusega ja tulemused on rahuldavad. Oleks ju olnud soovitav, nagu seda on tähendatud mujalt poolt (prof. J. Uluots, A. Perandi doktoripromotsiooni avalikul istungil mais 1939), kui autor oleks püüdnud selgitada seda mõju, mida rooma õiguse retseptisioonis võis avaldada Eesti lõunapoolses osas pöördumise võimalus tolleaegse Riigi Kammerkohtu poole, kuid nähtavasti pole selleks olnud andmeid.

Vaatamata teoses esinevatele puudustele, on tal siiski tähelepanuvääriv koht kodumaa õigusloo institutsioonide uurimuste seas ja ta autori teeneks tuleb arvata vaevarikas allikate kogumine, nende süstematiseerimine ja rootsiaegse kohtukorra ja menetluse rekonstrueerimine.

Et teos on tõlgitud mittejuristide (vt. eessõna lk. VI) poolt, siis seletuvad sellega mõned ebatäpsused terminoloogias. Näit. on lk. 104 tarvitatud vastuhagi vastena „Die Gegenklage“ pro „Widerklage“, lk. 261 „Die Vollmacht“ (durch die nächsten Verwandten) pro „Die Vertretung“ esinduse mõttes, lk. 90 jj. peaks hagipalve tähenduses tarvitama „Die Klageschrift“, mitte lihtsalt „Die Klage“.

E. Ein.

Voldemar Vaga, Üldine kunstiajalugu. K./Ü. „Loodus“, Tartu 1937, 835 lk., 177 tahvlit ja 1051 joon. tekstis.

Ülalmainitud tööga on Eesti saanud oma esimese suure üldise kunstiajaloo. Sellega on täidetud lünk maa kultuurilises varustises. Ka väliselt küljelt esineb teos kujul, mis eesti raamatutööstusele kõigiti au teeb. Trükk on eeskujulik ja illustratsioonid õnnestunud.

Kunstiajaloolisele tööle on ju pildimaterjal suure tähtsusega ja selles suhtes ei ole oldud kokkuhoidlik. Üle 1000 teksti-illustratsiooni ja ligemale 200 tahvlit, milledest paljud on värvilised, annavad kunsti mitmesugustest vormidest kõigekülgse ülevaate. See annab hea tunnistuse eesti üldsuse kunstiajaloolisest huvist, et võidi välja anda säärast teost ja sellele ka üldist levikut saavutada. See mitte kuidagi kerge ülesanne kirjutada kunstiajalugu, mis eessõna kohaselt on määratud laiemale publikule, on usaldatud mag. Voldemar Vaga hoolde. Autor oma õpetajategevusega „Pallase“ Kõrgemas Kunstikoolis, oma eruditsiooni ja reisudega omab häid eeldusi, et auga lõpetada säärast ülesannet, ja võib kindlasti öelda, et ta seda ka on teinud.

Leidub palju teid kirjutada kunstiajalugu niisuguses laadis, nagu on seda kõnesolev teos. Kui tahetakse ennekõike püüda äratada arusaamist kunsti väärtusest ja tõlgendada selle olemust ta erinevates vormides, siis tuleb muidugi valida teissugune käsitlus kui juhul, kus ettekirjutatud ulatuses on tarvis anda niipalju kui võimalik faktilisi andmeid. Esimesena-mainitud käsitluslaad püüab esile tõsta suuri sisemisi sidemeid kunstimaailmas ja viia kunsti ühendusse ajastu vaimsete vooludega. Stiilivormide ja suurte kunsti-teoste tähenduse tõlgendamine kuulub samuti hädavajalikult niisuguse käsitluslaadiga ühte. Ainult neid kunstnike ja teoseid, mis kõige selgemini arengut väliendavad, tarvitseb vaadelda selle käsitluslaadi juures, vähemtähtis ning sekundaarne võib jääda kõrvale, et mitte teha käsitlust ähmaseks ega koormata kasutute detailidega. Teisel juhul, kus ajalooline materjal presenteeritakse võimalikult suurema täielikkusega, annab see teosele kui käsiraamatule ning repertooriumile muidugi suurema väärtuse. Siin registreeritakse faas faasi järel, maa maa järel. Säärast laadi teos annab meile kõige suuremal arvul nimesid tuntud kunstnikest ja esitab nende teosed maade kaupa kronoloogilises korras — omaette eraldi arhitektuur, skulptuur ja maal.

Vaga on valinud viimasena-mainitud meetodi ja liitub seega arvukate sellelaadiliste välismaiste teostega, näiteks Springeri kunstiajalooaga. Dispositsioon ei näita mingeid silmatorkavaid kõrvalekaldumisi tavalisest skeemist. Üldiselt nähtuna on see selge ning ülevaaflik ja võimaldab kergesti orienteerumist. Natuke ebaloomulikuna tundub see, et vene kunst võrreldes teiste euroopa kultuuride kunstiga on kirjeldatud suurimas kokkuserutuses omaette eraldi peatükis raamatu lõpul. Vanem vene kunst ühenduses bütsantsi omaga oleks saanud suurema selguse, kui neid oleks käsitletud koos. Vene arhitektuur peale Peeter Suurt kuulub samuti intiimselt ühte euroopa kunsti arenguga. Renessansiga alates kirjeldatakse eri maade kunsti eraldi omaette, kuna vanemate perioodide puhul arhitektuur, skulptuur ja maal on kõigis mais ühiselt käsitletud. Teatud mõttes on see käsitluslaad õigustatud, kuid side üksikute maade suhtes sealjuures kannatab. Madalmaade, saksa ja prantsuse maalikunst XV sajandil kuulub ju vägagi tihedalt ühte — nüüd kirjeldatakse seda aga eraldi, mitmesugused eripeatükid vahepeal. Ühtekuuluvuse mõttes oleks samuti õigustatud olnud kirjeldada inglise barokk-kunsti kohe peale madalmaade oma ja mitte nii, nagu käesoleval korral, peale saksa oma jne.

Mis puutub käsitlusse, siis oleks soovinud suurema tähelepanu pühendamist eri kunstinähtuste, stiilisuundade vaimsele ja kultuurilisele taustale. Nii kirjeldatakse küll gooti arhitektuuri süsteemi,

kuid mitte selle kujunemist ja eeldusi jne. Erinevate ajastute karakteristika antakse üldiselt liiga lapidaarselt ja osaliselt väärmõistmisele viivas vormis. Nii selgitatakse gooti kunsti peamiselt kui antiikse kunsti vastandit — see üksi aga ei selgita kõike ja tõepoolest leitakse vähemalt prantsuse gootikast tähelepandavat antiki-seerivat joont. Manerismi mõistab autor vananenud käsitlese järgi kui dekadentsi. Tema tähendust tugeva vaimsuse väljendajana on vaevalt rõhutatud. Võiks diskuteerida veel mõne teiseigi küsimuse üle, kuid on täiesti loomulik, et teoses nagu see, ei suudeta kõike tähele panna ja mõndagi tehakse lihtsamaks kui ta on. Vahel tundub, et autor on mõnd küsimust liiga lühidalt käsitelnud. See on kehtiv näiteks saksa kunsti kohta, seejuures on kõige rohkem kannatanud võib-olla keskaeg. Võib-olla ei tähenda see puudus palju, sest tavalisimad käsiraamatud meil on ju saksakeelsed ja need peatuvad erilise põhjalikkusega just saksa kunstil. Võib-olla on selle tagamõttega ka saksa pildimaterjal siin õigegei kokkusurutuks jäänud.

Tervikuna avaldab töö väga usaldatava mulje. Sageli on autor arvestanud kõige uuemate uurimuste tulemusi, niipalju kui neid võib võtta kindlaina. Just see põhjalikkus andmete suhtes teeb teose kui käsiraamatu eriti väärtuslikuks. Erapooletult ja asjalikult on autor lähenenud oma ülesandele. Kuid täiesti loomulikult on teatud perioodid, teatud kunstiteosed seisnud autori südamele lähemal kui teised. Neis peatükkides muutub keel elavamaks, karakteristika isikupärasemalt värvikamaks — see on võib-olla suurimal määral kehtiv prantsuse XIX sajandi maalikunsti kohta, mis kuulub raamatu parimate osade hulka. Väärtuslik on ka see, et eesti kunst, kuigi suurimas kokkusurutuses, käsitlesele juurde on lisatud. On huvitav näha eesti monumente selles laias ajaloolises ühtekuuluvuses.

Lõpuks olgu autorile kiitust avaldatud selle eest, kuidas ta on redigeerinud pildimaterjali. Ta ei ole siin jälginud vana šabloon, vaid on sageli publitseerinud vähemtuntud, kuid tähtsaid kunstiteoseid. See on kehtiv näiteks suure Rembrandti maali kohta (tahvel CXXIII). Samuti on ta kunstiteoste suureformaadiliselt esitatud detailidega, joonististega jne. osanud kunsti ennast lasta kõnelda illustratsioonimaterjali kaudu, tehes sel viisil kunstisõbrale raamatu lehitsemise tõsiseks naudinguks. Arusaamine kvaliteedist ja kultiveeritud maitse, mis on andnud oma ilme pildimaterjalile, komplekteerib teksti mõnikord võib-olla liigagi kuivi selgitusi kõige paremini mõeldaval viisil.

Autori vaev ja hool on kandnud head vilja. Lubatagu loota, et seda ilusat kunstiajalugu tõepoolest loetakse ja sageli lehitsetakse arvukates eesti kodudes ja ta sinna oma tee leiab. Nii ei jääks selle tähendus eesti kultuurile ja eesti kunstile mitte väikeseks.

Sten Karling.

Carl Sarap, Vana Narva. Ajaloolise ülevaate kirjutanud Arnold Soom. Kirjastus-osaühing „Kultuurkoondis“, Tallinn 1939, 92 lk.

Teoses antakse arvukate ülesvõtetega ülevaade Narva ajaloolistest ehitismälestistest ja tähtsamatest vallasmaististest. Et selle linna ehitusajalugu on juba mõni aasta tagasi saanud põhjaliku teadusliku uurimise osaliseks (Sten Karling, Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung. Tartu 1936), siis on piltide valiku teostamisel peale autori enda hea kunstimeele olnud abiks ka tugev teadus-

lik alus. Nii rahuldab teos ka kunstiajaloolast: ülesvõtete kaudu saab küllaltki pidevalt jälgida Narva kui põhjamaade ühe huvitavama barokklinna arhitektuuri arengut, alafes üldvaadetega ja lõpetades meisterlikkude portaalidega, milledele lõpuks seltsivad detailvõtted tuulelippudest ja torniosadest. Viimastes on teleobjektiivi osav kasutamine võimaldanud mõndagi näha senitundmatust vaatepunktist. Veelgi laimatumana pildi oleksime saanud Narva ehitusajaloo, kui mõningate meeleolupiltide arvel oleks esitatud suuremas formaadis sealset portaalikunsti. Nii näiteks ei pääse 73. leheküljel antud endise Schwartz'i maja huvitavad portaalivormid küllalt selgelt mõjule. Ka oleks tulnud teose ülevaatlikkusele kasuks end. linnakiriku ees asuvate poodide pildiseeriasse võtmine, mis ehitusajaloolise külje kõrval omavad ka maalilisi voorusi.

Eriti suuri väärtusi omab teos fotokunsti seisukohalt vaadatuna. Selles osas on raamat eeskujulikuks näiteks, kuidas tuleb valida motiivi, et see peale spetsiaalsete nõuete mõjuks ka kunstiliselt, mille saavutamiseks tuleb tabavalt rakendada ühteaegu vaateperspektiivi ja valgust, nagu see on nii ka maalikunsti. Vaatenurga valikul on käesolevas teoses musternäiteks end. Schwartz'i maja pilt (lk. 65). Tavalise registreerimise asemel on käesoleval juhul osavalt pildile mahutatud ka esiplaanil oleva maja nurk, mis laternate ja tüüpilise barokkknaga loob suure pildisügavuse, — samasugusel viisil, kui seda tegid maalijad ajastul, mil Narva sai oma kunstipärase ilme. Kuid nii siin kui ka mujal on selliste efektide puhul arvestatud ka teaduslikke nõudeid: maalilisusele ja motiiviilule ei ole ohverdatud kunstiteose tervikut, nagu on küllaldaselt määralt osatud valida ka kunstiajaloolase seisukohalt olulist fikseerimispunkti. See on eriti oluline, et tuua ka teaduslikesse fotodesse kunstipäraselt aktsenti. Viimaselt seisukohalt oleks soovinud vaid üksikute raiddetailide juures vähem varjuefekt, kuna antud kujul ei pääse küllaldaselt mõjule peenemad nüansid. Et ka ilma lõunamaiste raskete varjudega saab anda kunstipäraseid ja meie ilmastikule omasemaid vaateid, seda tõendavad ühtlasi, sumedalt varjutatud pildid lehekülgedel 29, 49 ja 76.

A. Soomi kirjutatud tekst on asjalik ja ülevaatlik Narva ajaloo osas. Sellise teose puhul, kus esmajoones on tegemist kunsti väärtuste tutvustamisega, oleks tahtnud tekstis siiski just ehitismälestiste kunstiajaloolist analüüsi. Teksti piltidega sidumisel oleks olnud soovitatav, et piltide all oleks antud ehitiste tekkimisaeg, mis oleks võimaldanud vaatelejal paremat orienteerumist. Faktide esitamisel seoses ehitiste kunstiajaloolise küljega, on olnud tõhusaks aluseks juba eespool mainitud teos. Väljaspool selle raamatu piire on aga sisse sattunud 92. leheküljel asuva pildi juures segav eksitus. Seal kujutatud reljeefi on nimetatud Narva 1700. aasta lahingu mälestustahvliks. Tõeliselt aga on see Narva linnamuuseumis asuv ese tavaline kaminaplaat, nagu neid mitmesuguste reljeefidega leidub ka mujal Eestis. Nende iseloomulikude hilisrenessansi rakendus kunsti toodete peamiseks valmistuskohaks oli aga Põhja-Saksamaa. Seal ei puudu koguni võrdnäiteid Narva plaadile, mille ülemisel väljakul on kujutatud stseen püha Georgiga, alumisel väljakul aga tol ajal eriti armastatud lugu Diana ja Aktäoniga. Nii leidub täpselt samasugune plaat Danzigi Ärtus-õue eesruumis, kuhu on paigutatud rikkalik Gelzinsky kogu. Seal asuv plaat, nagu Narva omagi, pärineb ligikaudu ajastust 1600. a. ümber.

Kogumulje teosest on aga hea. On tegemist esimese sellelaadse üritusega, mis on andnud suurepärase foto- ja trükitehniliste vahendite abil tippsaavutise. Oleks kõigiti tervitatav, kui meie kodumaa teisedki vaatamisväärsused saaksid sellise tähelepanu osaliseks.

Arm. Tuulse.

Ostbaltische Frühzeit. Herausgegeben von Carl Engel. (Baltische Lande, 1. Band. Herausgegeben von Albert Brackmann und Carl Engel.) Leipzig 1939, X + 498 lk., 277 pilti, 1 mitmevärviline ja 1 ühevärviline kaart.

Möödunud kevadsuvel ilmus trükist esimene köide saksa teaduste Albert Brackmanni ja Carl Engeli toimetatavast teostesarjast (Schriftenreihe) „Baltische Lande“. Köide kannab pealkirja „Ostbaltische Frühzeit“, s. t. „Ida-balti varaaeg“ ja tema kirjastajaks on S. Hirzel Leipzigi, kuna toimetajaks on juba mainitud C. Engel. Teos, mille kogumaht on natuke üle 500 lehekülje (kvartformaadis), sisaldab 17 kirjutist 14 eri autorilt. Viimastest on ligi pool, nimelt 6 sellised tuntud balti-saksa uurijad, nagu Leonid Arbusow, Albert Bauer, Paul Johansen, Heinrich Laakmann, Paul W. Thomson ja Reinhard Witttram. Kuid täpselt niisama palju autoreid on saksa ülikoolide juures teotsevad või Saksast pärinevad jõud, nimelt: Karl Heinz Clausen (prof. Königsbergis), Sophie Ehrhardt (uurija riiklikus tervishoiuinstituudis Berliinis), Werner Giere (dots. Königsbergis), Lutz Mackensen (Herderi instituudi prof. Riias, pärit Saksast), Hans Mortensen (prof. Göttingenis) ja Hubert Schrade. Kaks ülejäänud kaastöölisi — dots. Valentin Kiparsky ja prof. T. E. Karsten — on Helsingi ülikooli õppejõud.

Sarja (mida kaante kaunistatud reklaamümbrikul nimetatakse ka koguteoseks) ülesandeks eessõna järgi on: „teenida Baltimaade vaheldusrikka saatuse, nende kultuuri olemusviisi ja nende rahvaste omapära avastamisesmärgi (... der Erschliessung der wechsellönnen Geschiehe der Baltischen Ländere, der Wesensart ihrer Kultur und ihrer Volkstümeer dienen soll). Seejuures peavad kaks esimest köidet moodustama selgesti piiritletud omaette terviku, mis ühtlase kava (Planung) järgi püüab anda kogupildi (Gesamtbild) ida-balti esi- ja varaaajaloost (Vor- und Frühgeschiehte). Sinnapoole vähemalt vihjab ilmunud I köite eessõna paari programmilise lausega. Tegelikult aga kipub, nagu kohe kuuleme, juba see siin vaadeldav sarja algusköide ühest küljest niihästi ajaliselts kui ka sisuliselt ületama talle skitseeritud kavas ja pealkirjas määratud piirid, kuna teisest küljest ta kaugeltski ei suuda kavatsetud raami täita ühtlase sisuga. Nii käsitellakse teoses väga mitut oma ruumiliselts suuruselts üksteiselts erinevat ala kui ka mitmesuguse ajalise kestusega ajajärku. Raamatu esikaanel kaunistusümbrikule joonistatud maakaardil ja S. Ehrhardti artiklis on peale kolme praeguse Balti riigi — Eesti, Läti ja Leedu — maa-ala kaasa haaratud ka Ida-Preisimaa, kuna Soomest pärinevad kaastöölised V. Kiparsky, eriti T. E. Karsten neile maadele lisaks oma käsitluspiirkonda võtavad veel Soome ning osaliselts isegi Rootsi, Vene- ja Põhja-Saksamaa. Osa kirjutisi piirdub aga ajaloolise Vana-Liivimaa territooriumiga ja mõni spetsiaalartikkel hoopis kitsama maa-alaga või lõpuks ainult Riia linnaga. Kõige väiksema tähelepanu osaliseks saab Leedu, mis jääb enamiku artiklite vaatlus-

piirist hoopis välja. Õieti on spetsiaalselt temale pühendatud kõigest üksainus võrdlemisi lühike ning üldise iseloomuga kirjutis H. Mortensen'ilt, kes käsitleb Leedu maastikku ja asustust varaajaloolisel ajal.

Ajaliselt täidab suuremat osa siinvaadeldavast köitest varaajaloolisse aega kuuluvate küsimuste käsitlus. Eelnevat aega puudutatakse mõnevõrra süstemaatilisemalt ainult algusartiklis geoloogilisest seisukohast. See aga on tavaliselt sobivaks sissejuhatajuseks mitte vara-, vaid esiajaloolisele ajale. Viimast riivatatakse ainult möödaminevalt siin ja seal, kuna selle inimese minevikus kõige pikema ajajärgu arheoloogiline käsitlus on täielikult reservitud juba trükkiantud II köite jaoks, mis esialgse kava kohaselt pidi ilmuma koos I köitega sarja I osana. Kahtlemata ei ole säärane avaldamisele tulevate kirjutiste paisumisest pealesunnitud hilisem kavamuutus ja juba väljakujunenud terviku lahkamine sugugi kasuks tulnud teosele, vaid just vastupidi: paratamatuks saanud killustamine ja järjekord on ebaloomulik ning metoodiliseltki taunitav. Pole mõeldav, et eraldi järgnev II köide ilma I köites puudutatud küsimuste osalise kordamiseta suudaks anda küllalt teraviklikku üldpilti esiajaloolisest ajast, mida aga, nagu kuulsime, siiski taotellakse. Eriti käib see just nende vahepealsete sajandite kohta, mis mõnes suhtes kuuluvad veel esi-, mõnes teises suhtes aga juba varaajaloolisse aega, millele kõnealuses I köites on suunatud peatähelepanu.

Küllalt ebaühtlane, kõikuv ja kaunis omavolilinegi on see ajaline piir, milleni jõudes eri autorid lõpetavad oma käsitluse. Enamasti katkeb küsimuste jälgimine XIII või XIV sajandil. Kuid on üksikuid artikleid, mis vähemalt osaliselt kaasa haaravad veel XV sajandigi või koguni algaastakümned XVI-st. Peaaegu täielikult hilisemat aega kui köite pealkirjas märgitav „varaeg“ jälgib aga R. Wittram'i enesest päris huvitav ning ülevaatlik lõppkirjutis, mis läbib kogu ajaloolise aja kuni Eesti-Läti liidulepinguni 1. nov. 1923 ja veel hiljem järgnenud Leedu lähenemiseni oma põhjanaabritele.

Nagu juba öeldugi põhjal järeldada võib, leidub kõnealuses köites ka sisuliselt üksteisest väga erineva ulatuse ja ilmega artikleid. Nii käsitellakse üldiste ulatuslikkude teemade kõrval, nagu ülevaade Ida-Balti ala pärastjääaegsest arengust (P. W. Thomson'ilt), ruum ja asustus varaajaloolisel Vana-Liivimaal (W. Gierelt), läänemere soomlased Baltikumis, balti keeled ja rahvad (V. Kiparsky'lt), Eesti- ja Liivimaa varaajaloolisel ajal (H. Laakmann'ilt), Balti kunstiajaloo põhialused (K. H. Clasen'ilt), Balti maad, nende saatus ja nimi (R. Wittram'ilt) jne. ka selliseid kitsamapiirilisi eriküsimusi, nagu vana-germaani keelevara ida-balti maades (T. E. Karsten'ilt), ida-balti rahvaste varaajaloo kirjallikud allikad (L. Arbusow'ilt), Kuramaa elanikud ajaloolise aja alguses (P. Johansen'ilt), Semgale ja Upmale varaajaloolisel ajal (A. Bauer'ilt), sakslaste sisseränne XIII sajandil (L. Arbusow'ilt), saksa kirjanduslugu Vana-Liivimaal (L. Mackensen'ilt) jne. Viimast laadi teemaga kirjutiste hulgas leidub isegi üheleainsale geograafilisele punktile ja ajalisele momendile pühendatud spetsiaalartikkel, nimelt H. Laakmann'i oma Riia linna asutamise kohta.

Nagu näeme, püütakse teoses ida-balti ruumi nn. „varaega“ valgustada geoloogilisest, asustusajaloolisest, maadeteaduslikust,

keeleteaduslikust, ajaloolisest, kirjandusloolisest ja kunstiajaloolisest seisukohast. Etnograafilise ainetiku käsitleus loomulikult on jäänud II kõite jaoks, kus see toimub koos arheoloogiliste küsimuste jälgimisega.

Sisult täiesti erilaadse ning vahest jällegi enam sarja arheoloogilisse kõitesse kui siia ajaloolise üldilmelega väljaandesse sobiva omaette peatüki moodustab S. Ehrhardti artikkel Balti maade ja Ida-Preisimaa rassiteaduse ja rassiajaloo kohta. See on ulatuselt kõige pikem kirjutis kogu kõites ning on kahtlemata Saksamaal praeguse režiimi soodustusel õitsele lõõnud ajavaimu ja moevoolu kajastuseks. Et aga meil Eestis kui ka meie lõunapoolseis naaberriikides seda sorti teadust seni veel võrdlemisi vähe on harrastatud, siis on tulemused (kaunis küsitava väärtusega ja peaaegu kogu kirjutis on täis mitmesuguseid antropoloogiliste mõõtmiste andmeid ja tabelleid. Mõni väide kõlab mitte ainult omapäraselt, vaid ka väga ebakindlalt, nagu muuseum näiteks (lk. 90) seegi, et Eesti kaguosas asuv eri hõim (besonderer Volksstamm) — setud — pidavat vaevalt erinema nendega kooselavaist venelasist.

Kui nüüd küsida, kas teos pakub suuremat huvi ka eesti ajaloolastele, siis peab seda kindlasti jaatama. Esijoones väärivad meie tõsist tähelepanu balti varasema ajaloo tuntud uurija L. Arbusowi mõlemad juba mainitud artiklid. Esimene neist annab lühikese, kuid seejuures väga selge ülevaate ning hinnangu iga liiki kirjalikkude varaajalooliste allikate ja nende najal kerkiivate olulisemate probleemide kohta. Teine artikkel käsitleb sakslaste sisserännet XIII sajandil, vaadeldes siiatulijaid üksikute seisuste järgi ja seniavaldatud arvamuste alusel, täiendades ning parandades viimaseid ja püstitades uusi küsimusi. Eriti olgu siinkohal mainitud Tartu suure tähtsuse rõhutamise XIV sajandil (lk. 372 ja 373), mil see mandrilinn seisis Lüübekiga elavamas kaubanduslikus suhtlemises, kui mereäärne Riia või Tallinn. Nimelt on Lüübeki arhiivis 1370. aastani selliseid ürikuid säilinud, mis näitavad sugulussuhteid Tartu elanikkudega, tervenisti 28, Riiaga aga ainult 7 ja Tallinnaga kõigest 2. Sama aastani määravad oma testamentides summased Tallinna 10, Riiga 12, Tartu aga 20 Lüübeki kodanikku.

Vahest veelgi enam kui L. Arbusowi artiklid, paelub eesti lugejat P. Johanseni uurimus Kuramaa elanikkude kohta ajaloolise aja alguses. Selles esitatakse uudseid seisukohti, rakendatakse omapäraselt ning omaleiutatud meetodit ja opereeritakse võrdlemisi rikkaliku ajaloolise kui ka keelelise andmestikuga. Lõpptulemusena püstifab autor huvitava hüpoteesi, et ajavahemikus umbes a. 800 kuni 1236, seega 400 a. jooksul, valitses Kuramaal balti päritoluga kurelasi eestlastest, esijoones saarlastest ja liivlastest koosnev ülemehk härraskiht, kes oli seal kummutanud endise viikingite võimu ja loonud siis koos alluvate kurelastega omapärase segakultuuri. Et valitsev kiht oli võrdlemisi hõre, siis tabas teda pikapeale samasugune saatus kui idagermaani hõime suure rahvaste rändamise järel ja hiljemini varjaage. Nimelt nad sulasid peaaegu jäljetult palju rohkemaarvuliste alistatute hulka.

Ka H. Laakmanni artiklid pakuvad meile nii mõndagi, püstitades ja lahendades rea üksikküsimusi kui ka ulatuslikumaid probleeme, eriti asustusajaloo ja Läti topograafia alalt. Küll tundub liiga kategoorilisena tema väide, nagu poleks Riia asutamisel 1201. a. (lk. 350 jj.) ükski kohalik endine asula mingit osa mänginud, vaid sakslased rajanud kõik algusest peale. Ainuüksi Läti

Henriku kroonika vaikimisest ei saa teha nii kindlaid järeldusi. Ka Tallinna suhtes, mille kohta sama kroonika mainib ainult kunagise mahajäetud eesti linnuse olemasolu, on nüüd püstitatud õige tõenäone oletus tema varasemast tekkimisest (vt. A. Süvalep, Muinas-Tallinn ja eestlaste väliskaubandus enne iseseisvuse kaotamist, Vana Tallinn III, 1939, lk. 48).

L. Arbusowi ülevaadet varaajaloolistest allikatest täiendab L. Mackensen, kes Vana-Liivimaa muude kirjandusliikide kõrval pikemalt analüüsib Liivimaa Vanemat Riimkroonikat. Ta leiab selle väärtuse olevat mitmes suhtes kõrge ning hinnatava.

Mis lõpuks puutub kahte kunstiajaloolisse artiklisse, siis ei näi nad kumbki sisaldavat midagi päris uut, mõningad pisiandmed muidugi välja arvatud.

Kuidas hinnata vaadeldud köidet üldiselt? Nägime, et käsitletud ruumi, aja ja sisu suhtes on ta väga ebaühtlane ja et toimetaja kavastavat, kujundavat ning ühtlustavat kätt temas on väga vähe märgata. Peamiselt seetõttu ei saavuta ta allakirjutanu arvates ka oma sihti — anda ühtlane üldpilt — ega õigusta täiel määral oma pealkirja, vaid jääb vägagi lünklikuks ja episoodiliseks. Köite täpsem tiitel oleks pidanud kõlama: „Ülevaateid ja eriartikleid peamiselt varaajaloolise aja kohta ida-balti maades“. Sellisena nagu teos nüüd on „välja kukkunud“, ei suuda ta sakslaste ja saksa keelt valdavate teiste välismaalaste jaoks Eesti suhtes kaugeltki asendada sellist tõelist üldkäsitlust ning koguteost, nagu seda näiteks on „Eesti ajalugu“ I ja II, kuigi on kiiduväärt kombel püütud arvestada ka eesti, läti ja leedu keeles ilmunud uurimuste tulemusi. Iga kord ei näi aga neis keeltes tsiteeritud kirjandus küllaldast kasutamist leidvat — vististi vähese keeleoskuse tagajärjel. Ka väliselt on teos kirju: need poognad, kus leidub pilte, on trükitud kriitpaberil, ülejäänud aga tavalisel valgel paberil. Hind, mis küll pole kaanele märgitud, kuid kirjastuse poolt teatatud, nimelt 40 riigimark, on õige kõrge. Kõigist puudusist hoolimata ei saa me eespool-mainitud artikleid jätta tähele panemata.

Et nüüd balti sakslaste ümberasumise tagajärjel Saksamaale seisukord põhjalikult on muutunud, siis vaevalt võime veel oodata isegi juba trükkiantud II köite ilmumist. Vististi jääb Balti maade ajalugu edaspidi määravas osas nende põlisrahvaste eneste uurida. Sel asjaolul on loodetavasti see paremus, et siis kaob lõplikult tarvidus ja võimaluski siinse saksa kolonisatsiooni kultuurimissiooni eriliseks rõhutamiseks ning õigustamiseks. Praegu-vaadeldud köide on kahtlemata viimaseid sedalaadi „propagandateoseid“.

R. Kenkmaa.

Stanisław Herbst, Wojna Inflancka 1600—1602. (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Tom XIX, Zeszyt 2.) Warszawa 1938, X+194 lk. ja kaart.

Käesolev töö moodustab hinnatava lisandi kasinale Balti sõjaajaloolisele kirjandusele. Mujal¹ ilmunud saksakeelne kokkuvõte võimaldab tutvuda selle sisu ja tulemustega ka poola keelt mittevaldajail.

¹ Conventus primus historicorum Balticorum. Acta et relata. Rigae 1938, lk. 380—390.

Töö põhineb esmajoones poola allikamaterjalil, vähem on autor arvestanud rootsi ja balti omi, pidades neist (ehk küll mitte just õigusega) enamikku kasutatavaks sõja seniste käsitlejate poolt.

Autor käsitleb oma teemat loomulikult Poola seisukohast ja pühendab võitlevate poolte tegevuse jälgimisel enamiku ruumi ja fähelepanu poolakaile.

Ainese jaotus on ülevaatlik ja selge, samuti käsitusviis, mis reedab Poola moodsa sõjaajaloolise kooli esindajat. Nii on püütud arvestada poliitika mõju sõjategevusele ning pööratud väärilist fähelepanu mobilisatsiooni ja varustuse küsimusele — peamiselt muidugi Poola omile. Pearõhk langeb, nagu seda autor ise sissejuhatuses kinnitab, „operatiivse mõttekäigu esitamisele“.

Herbsti käsitusel aastad 1600—1602 moodustavad erilise ter- viku Esimese Poola-Rootsi sõja ajaloos, ning ta jagab selle Poola seisukohalt kolme perioodi: 1) vaenlase ofensiivi hilinemise peri- ood (1600. a. sügis ja järgnev talv), mis võimaldas Poolale lõpe- tada sõda Moldaavias, 2) mobilisatsiooni, kaitse ja kontsentratsiooni periood (sügis 1601) ja periood, milles Poola välja astus terve jõuga. Lõpu moodustab mõlemapoolne kurnatus ja Poola väe lah- kumine Liivimaalt.

Autori huvi paelub eriti kolmas periood — Zamoyski ofensiiv, mille ettevalmistusele, käigule ja tulemustele ta pühendab ena- miku tõiõst. Sel puhul esitatud uudsed vaated ja arvamused ei tundu siiski iga kord olevat küllaldaselt põhjendatud origi- naalsusele vaatamata.

Autori põhiteesiks on, et arvestades tolle aja siseolude eba- stabiilsust ja välispoliitilist olukorda, nõudsid Poola riigihuvid sõja võidukat lõpetamist võimalikult väheste vahenditega kiirema aja jooksul, — soovitatavalt ainsa refkega. Selle nõude teostatavust põh- jendab autor Jürgen Farensbachi poolt Sigismund III-le 9. XII 1600 saadetud sõjaplaaniga („*Consilium de bello Livonico*“). Nimelt soovi- tab selles Farensbach kuningale, arvestades seniseid kogemusi (vaen- lase väe taktikalist alaväärsust), värvata ainult 6000 meest häid sõdureid, ühepalju jala- ning ratsaväelasi. See vägi oleks pida- nud marssima, pööramata fähelepanu vaenlasest vallutatud kind- lustele, otse Eestimaale. Farensbachi arvates oleks võinud sun- dida vaenlast otsida otsustavat lahingut, mis oleks andnud kiire lahenduse (muidugi Poola kasuks). Tuli oodata siiski ka vaenlase hoidumist lahingust ja välivägede paigutamist kindlustesse — seega passiivset vastupanu. Sel juhul oleks piisanud vaenlase poliitilise ja operatiivse baasi, Tallinna vallutamise ja siis, raiskamata aega teiste kindluste võtmisega (jäetud enese hooleks, langevad need varemini või hiljemini ikkagi), mööda jääd minna Soome. Plaani lõpliku õnnestumise eelduseks oli oma sõjalaevastiku loomine.

Autori arvates oli see plaan kahtlemata väga julge, kuid rajatud reaalsemale antuile — suurepärasele terrääni ja vaenlase ning üht- lasi oma (s. t. Poola) finantsiliste võimete tundmisele, oleks see olnud otseselt teostatav ja sihitud kiirele ja otsustavale lahendusele². Veelgi vaimustavama hinnangu annab ta plaanile töö saksakeelse referaadis, nimetades seda julgeks, ehtsalt vana-poolaliseks ja napo- leonlikuks³. Nii oleks siis autori arvates Lääne- ja Kesk-Euroopas

² Kõnesolev töö, lk. 70—71.

³ Conventus etc., lk. 389.

sõjalise kooli saanud ning peaaegu ainuüksi sakslastest koosnevaid väeühikuid juhfinud, poola keelt mittevaldav liivimaalane Farenzbach olnud vana-poola sõjaliste traditsioonide kandjaks ja arendajaks.

Zamoyski võtnud küll üle Farenzbachi plaani elemendid, kuid seadnud üles teise kontseptsiooni — sõjaretke 20 000 mehega ja linnuste süstemaatilise piiramisega. Kui vaenlane ei nõustuks väli- lahinguga, pidi sõda seega paratamatult kestma mitu aastat ja nõudma rahasummasid, mida Poola riik oma tolleaegses olundis ei suutnud anda. Zamoyski kohastanud seega ainult mehaaniliselt Stephan Báthory Moskva sõdade šablooni, mis oli võõras Poola sõjakunstile ja tol ajal ei võinud võitu tuua.

Sugugi rahul ei ole autor samuti Zamoyski juhtimisega sõja ajal, eriti kaotatud kindluste taasvallutamise otsese piiramise kaudu, jätab aga kahjuks mainimata, kuidas seda oleks tulnud teha kaudsel teel. Zamoyski retke tulemused — suure osa Eesti- ja Liivimaa vallutamine — ei rahulda teda, sest lõplik võit — rootslaste väljatõrjumine Soome lahe lõunarannikult — jäi saavutamata.

Vaevalt saab nõustuda täiel määral eeltoodud mõttekäikudega. Tundub, et autor ei ole jõudnud täiele selgusele Liivimaa sõjateatri omapärasusest. Eessõnas antud Liivimaa sõjalise situatsiooni ülevaade ei anna sellest igatahes rahuldavat kujutlust. Samuti ei näi autor omavat küllaldaselt ülevaadet XVI ja XVII sajandil Baltimail asetleidnud sõdade käigust. Vastasel korral oleks kujunenud tema arvamine Farenzbachi sõjaplaani realiseeritavusest arvatavasti mõnevõrra erinevaks ülaltoodust. Viidet selleks oleks ta leidnud juba Korhoneni töös⁴. Paratamata oleks selle tulemuseks olnud ka Zamoyski kui väejuhi tegevuse ja saavutiste teissugusem hinnang. Üksikasjadesse laskumist keelab siinkohal ruum.

Tuleb nentida, et käesolev töö annab osalt uue materjali alusel kujuka ja selge, kuid mõnevõrra ühekülge ja subjektiivse pildi Esimese Poola-Rootsi sõja algaastate vaheldusrikkast käigust. Töö kasutamist hõlbustab koha- ja isikunimede register. Muide on kohanimed töös antud eesti ja läti kujul, kusjuures esmakordsel mainimisel on lisatud nende saksa- ja, kui need olemas, ka poolakeelsed vasted. Lõpus leiduv koloreerimata sõjateatri kaart on kahjuks vähe ülevaatlik ja tehniliselt mitte laitmatu.

E. Tender.

Eesti Vabadussõda 1918—1920, II, Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarteaduslik väljaanne, Tallinn 1939, 568 lk.

Teise ning viimse kõite ilmumisega on Vabadussõja Ajaloo Komitee poolt väljaantav Vabadussõja ajalugu viidud lõpule. Teine kõide algab peatükiga riigikaitse korraldamisest pärast kodumaa vabastamist vaenlasest, millele järgnevalt allutatakse vaatlusele sõjategevuse üleviimisega vaenlase territooriumile seoses olevad operatsioonid, nimelt vene Põhjakorpuse Petrogradi operatsioon, Pihkva vallutamine, Põhja-Läti vabastamine, pealetung Võru alt Jakobstadti ja Landeswehri sõda. Seejärel vaadeldakse kaitselahinguid Ingeris ja meie vägede tegevust Pihkva—Irboska piirkonnas ning Läti idapiiri kaitsmisel. Õige üksikasjalisele ülevaatele üldisest olukorrast sõjasügisel järgnevalt kirjeldatakse Loodearmee peale-

⁴ Puolan puolustusõda Liivinmaalla vv. 1600—1601 (Historiallinen. Arkisto X), Helsinki 1937, lk. 33—36.

tungi Petrogradile ja sõjategevust Põtalovo ja Ostrovi suundadel ning Bermond-Avalovi vastu. Viimseteks osadeks on lõppvõitlused Viru rindel, rahu sõlmimine ja sõjaväe üleminek rahuaegsele korratusele ning lõpuks jäldine kokkuvõtte.

Üldiselt teine köide jagab täiesti esimese laadi ses mõttes, et võrdlemisi rohkesti on ruumi pühendatud otseselt mitte lahingutegevuslike asjaolude vaatlemisele. Teise köite üheksast peatükist neli ehk vastavalt käsitlevusest veidi üle kahe viiendiku on antud poliitilistele, majanduslikele ja organisatsioonilistele küsimustele resp. üldisele kokkuvõttele. Võib-olla seetõttu rindetegevust käsitlevad osad tunduvad liiga kokkusurufult konspektiivsed. Igatahes on ilmne, ja seda veel enam heites pilku tagasi esimese köite koostisele, et Vabadussõja Ajaloo Komitee ei ole tahtnud piirduda Vabadussõja operatiivse ja taktikalise kirjelduse esitamisega, vaid on oma ülesande piirid seadnud eesmärgi kohaselt, anda võimalikult terviklik ülevaade iseseisvuse saabumise ajastu kohta, silmas pidades ja liites sündmuskäigu lõpptulemuse, iseseisvuse saavutamise ja kindlustamise poole suunduvaid mitmesuguseid üksikelemente, kusjuures pearõhk on sõjalise külje vaatlemisel. Tuleb märkida, et eri elementide, nagu sisepoliitiline ja välispoliitiline olukord, tagala korraldamine, seisukord Vene kodusõja rinnetel jt. liitmine taustaks sõjasündmustele on toimunud oskuslikult, käsitlev arendamine nii sõjasündmuste kui teiste asjaolude vaatlemisel toimub ühtlases rütmis.

Suure hulga andmestikulise materjali esitamise tõttu tundub võib-olla liiga vähe ruumi jäänud olevat selle analüütilisema hindamise jaoks ja käsitlev võiks seetõttu iseloomustada mõningal määral ülelibisevalt jutustuslikuna. See asjaolu on siiski täiesti kokkukõlas teose kavatsatud populaartheadusliku põhilaadiga, sest kogu teose tema olevaski ulatuses (kokku kaks köidet ca 1100 lk.) läbilugemine ja sisu mõnesugusel määral omandamine nõuab vähemkogenud lugejalt teatavat pingutust. Rahuldades tingimata asjahuvilise vajadust orientatsiooni ja küllaldaselt üksikasjalise ülevaate saamiseks käsitlevast ajajärgust koos tema mitmesuguste eriküsimustega, sobib teos asjatundlikumalegi lugejale käsiraamatuks üksikasjade korduval järelevaatamisel.

Nendele nõuetele vastutulekuks käsitletu on vajalikult ümmargune kõigi oluliste asjaolude arvestamises. Allakriipsutatavalt asjakohased on ülevaated riigikaitse üldisest organisatsioonist, tagala korraldamisest, varustusküsimusest, samuti lõppkokkuvõtte. On arvestatud vajaduse piirides vastaspoolte olukorda ja tegevust, mille valgustamiseks on juurde tõmmatud vastavaid allikaid. See väldib hädaohu sattuda ebaülevaatlikku ühekülgsusse. Ajastu olulisemad sündmused on dokumenteeritud pildistatud või trükitud tekstidega. Nagu esimene köide, nii vaatlusaluneigi paistab välja ülevõtete, skeemide ja õhufotode rohkuselt, millele veel lisandub rikkalikult registreid, ajaarvude tabel ja suurem sõjateatri ülevaatekaart.

Vaieldavaid asjaolusid, mis enesel peatumist nõuaksid, leidub vähe; esitatagu neist järgnevad.

Landeswehri sõja, mida põhjustatult nimetatakse Vabadussõja kõrgpunktiks (lk. 430), kohta anatakse vajaliku põhjalikkusega hulk üksikasju, mida ka lähemalt vaadeldakse ja selgitatakse, kuid seejuures puudub teatav puänteerimine, mis selle isenesest tervikliku operatsiooni käsitlelule annaks üksikelementide suurema kokku-

kõla. Ka oleks tulnud rohkem esile tõsta seda erilist, mis seda sõjakäiku meie üldsuses kandis ja mida ta rahva kujutluses omas, nagu seda tunnetasid ka osavõtjad ise. Ei tahaks samuti nõustuda mõningate üksikasjade proportsioneerimisega. Nii Kalevlaste Maleva teiskordset Skangali vallutamist 22. VI mainitakse ühe reaga (lk. 166); ometi olid võitlused Skangali pärast päeva verisemaid ja otsustavamaid episoodide, kus väeosa kaotas rivist väljalangenu-tena 62 meest, mis teeb suure protsendi väeosa võrdlemisi väike- sest võitlevast koosseisust (vrd. N. Reek, Lemsalu-Roopa-Võnnu-Ronneburgi lahing 19.—23. VI 1919. a., Sõdur 1928, lk. 170 j.). Vastaspoole plaanide dateerimiseks oleks soovitav olnud võimaluse korral R. v. d. Goltzi venna kirja daatumis esitamine (lk. 127). Kokkuvõtlikke arvulisi andmeid tahaks näha mobiliseeritute jaotuse kohta väekoondiste, väeosade ja asutiste järgi. Kohati tundub lahinguline koosseis liiga väike, võrreldes mobiliseeritute üldarvuga. Mõningates üksikasjades ei ole teksti andmed küllaliselt kokku- kõlastatud. Nii lk. 51 räägitakse Ajutise Valitsuse korraldusest 12. maist, kuna tegelikult Ajutise Valitsuse asemel juba 8. maist saadik eksisteeris Vabariigi Valitsus (vrd. lk. 27). Soome parlamendi seimiks nimetamine (lk. 390) ei ole põhjendatud. Et lk. 187 rahvuslik valitsus mainitakse Liibavis võimule tulnud olevat 27. juulil, on nähtavasti trükiviga (peab olema juunil), samuti kui Eesti-Läti 21. juuli 1919. a. lepingu asetamine 21. juunile lk. 323. Lk. 428 on arv 591180 eksitavalt ühe koha võrra suuremana näidatud.

Toodud korrektiivid ei oma kaalu kogumulje hindamises. Teos on õnnestunud ja jääb sellisena püsivalt tähtsaks etapiks Vabadus- sõja historiograafia ajaloos.

Lemmit Mark.

Hans Kruus, Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu 1939, 246 lk.

Jakob Hurda sajas sünnipäev on edukalt algatanud tema kui rahvusliku ideoloogi *aere perennius* monumendi haljastamist. Seni on Hurda osa ärkamisaegse avaliku tegelasena ja poliitikuna jää- nud peamiselt üldkäsifluse raamidesse ja sedakaudu teatava mää- rani tema kui filoloogi ja folkloristi aupaiste varju. See on mui- dugi sellega seletatav, et Hurda viljakam tegevus filoloogina ja folkloristina algas alles siis, kui ta oli avalikkusest tagasi tõm- bunud oma Peterburi koguduse ja sealse eesti seltskonna piiri- desse ning kabinetirahusse. Ja olukordadest endist on juba fin- gitud, et Hurda kui keelemehel, rahvaluule uurija ja „vanavara aidamehe“ tegevus esineb meile nagu avatud raamatuna. Ta tegevus ärkamisaegse rahvamehena ning eestluse asja eest võitlejana tuleb aga veel niioeldada välja veerida ta elutöö kontsept-lehekülgedelt. Selle abistamiseks on ühe vahendina värskelt saabunud Jakob Hurda kõnede ja avalikkude kirjade valimiku väljaanne prof. H. Kruusi asjatundlikust redigeerijasulest.

See valimik esitab süstemaatselt koondatult Jakob Hurda vaim- sest pärandist tema rahvuslik-ideoloogilisi ja -poleemilisi ning päeva- poliitilisi sõnavõtte, samuti ka rahvusteaduslikel töömail kaastööd ja üritlikkust propageerivaid üleskutseid, näit. vanavara kogumi- seks jne. Siia on koondatud 6 kõnet, neist 3 esmakordselt trüki- tuna, 5 avalikku kirja ja 3 üleskutset. Valimik on varustatud redigeerija poolt saatesõnaga, milles selgitatakse peale muu edit- sioonilisi üksikasju. Sellele järgneb saatesõnas „orienteerivaks sisse-

juhatuseks“ nimetatud 26-leheküljeline kirjutis „Jakob Hurda pärand Eesti rahvuslikule mõttele“. See on valimikus esitatud ainese peasjade kokkuvõtlikuks ülevaateks. Hurda käekirjast on toodud näiteid kahel leheküljel. Mõlemad on võetud valimikus esitatud kõnedest: esimene laulupeo kõnest 1869, teine Helme väljasõidul 1870. a. peetud kõnest. Raamatu kasutamist hõlbustab nüüdsest kirjakeelest erinevate ja murrakuliste sõnade seletus, samuti ka isikunimed ja märksõnade register.

Editsiooniliselt on teose toimetaja jäänud truuks sellele viisile, mida ta on rakendanud juba varemini oma dokumentide-krestomaatias „Eesti ajaloo lugemik I—III“, eriti just selle viimases köites (Tartu 1929). Nimelt on eestikeelseis palades jälgitud võimaliku täpsusega algteksti, tehes parandusi ainult ilmsete trükivigade puhul, samuti interpunktsioonis „ainult väheseil, väga selgeil ja tarvilikel juhtudel... eeskätt koma puhul vastavalt autori enda tarvitamisviisile ja mõtte selguse huvides“ (lk. 6). Et redigeerija muide kasutab selgitavateks märkmeteks peale lühida sissejuhatuse iga teksti alguses ka veel joonealust aparatuuri, siis oleks küll võinud tekstist täiesti täpselt kinni pidada ja need vigased juhud seal õiendada ning tarbe korral täpsemalt kommenteerida. Mis puutub aga neisse kolme saksakeelsesesse kõnesse, mida „kirjastuslikel põhjusil“ ei saadud avaldada saksakeelsete originaalide järgi, vaid tõlgetena, siis oleks olnud väga soovitav need tuua raamatu lõpul lisana ka originaaltekstide järgi. Sellega oleks teose kasutatavus teaduslikult aina võitnud, mis nüüd peab valjult võttes piirduma ainult eestikeelse algupäraga tekstidega.

Et editsioon on teostatud valimiku põhimõttel, siis oleks saatesõnas olnud kasulik mainida, mitme kõne ja avaliku kirja hulgast valimik on tehtud ja kui palju kõnesid, avalikke kirju ja artikleid Hurdt olevail andmeil üldse on pidanud ja kirjutanud rahvuslikel ning rahvuspoliitilistel teemadel. Asetades seda küsimust pole muidugi mitte avaldatud väikesimatki kahtlust, et valimikku on võetud ainult kõige olulisemad ja ilmekamad Jakob Hurda vastavasisulised mõtteavaldused.

Editsioonitehniliselt on teose toimetaja rakendanud peamiselt neid printsiipe ja meetodilisi võtteid, mida ta kasutas J. Hurda 1869. a. laulupeokõne esmakordsel üllitamisel „Ajaloolises Ajakirjas“ 1932 (lk. 44 jj.). Sellega on käsikirjade eriredaktsioonid, parandused jne. üsna korralikult edasi antud. Ei ole täiesti arusaadav ja kahjuks redigeerija ei nimeta ka ise lähemalt, missugused olid need trükitehnilised põhjused, mis sundisid eelmainitud laulupeokõnes redigeerijapoolseid joonealuseid märkmeid numbritega osutama, kuigi kõigis järgnevais on kasutatud tähekest. Soovitav oleks olnud selleski läbi viia ühtlus. Kuid see ja teised editsioonitehnilised pisipuudused, kaasa arvatud ka trükivigade ning interpunktsiooni parandused Hurda tekstides, ei kahjusta siiski oluliselt kõnesoleva valimiku väärtust. Muidugi oleks ju küll neid vältides teose teaduslikele nõuetele vastavuse kraad kujunenud suuremaks. Kuid ilmselt tuleb neist osa panna kirjastuse arvele.

Nii sissejuhatuseks mõeldud orienteeriv ülevaade Hurda pärandist eesti rahvuslikule mõttele kui ka kommenteerivad märkmed on kirjutatud endastmõistetava eruditsiooni ja sõnastusliku pädevusega. Trükivigu on käesoleva kirjutaja märganud üheainsa: „keoses“ pro „seoses“ (lk. 28).

Oleme taas rikastunud ühe väarika raamatu võrra. Koos saate-

sõna autoriga võime möönda, et see on lektüür, mis vääriks lugemist ilma tähtpäevatagi, mille tähistamiseks oli mõeldud selle elustamine.

H. Rebane.

E. Blumfeldt & N. Loone, Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917. *Bibliotheca Estoniae historica MDCCCLXXVII—MCMXVII*. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised VIII. *Academicae Societatis Historicae Scripta VIII*. Vihk IV.) Tartu 1939, lk. 433—632.

Käesoleva ajakirja 1937. a. nr. 4-ndas allakirjutanu poolt vaatlusel olnud „Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917“ vihkudele I—III on nüüd lisaks ilmunud vihk IV. Sellega on lõpule jõudnud monumentalsemaid teoseid eesti eriteadusliku bibliograafia alalt ja ühtlasi suurejoonelisemaid ja püsivama tähtsusega Akadeemilise Ajaloo-Seltsi üritusi. See suurteos astub väärikalt välismaade ajalooliste bibliograafiatega hulka, sest selle koostamisel on rakendatud kõige otstarbekamalt tehnilisi nõudeid. „Eesti ajaloo bibliograafia“ ainesniku ulatust tõestab seegi asjaolu, et siia kuulub kogusummas 14 256 kirjutist ja et selle kogumine, mis seisib peamiselt tiitelmaterjali väljakirjutamises ja järjestamises, kestis tervelt 15 aastat. Selle kallal töötas terve rida ajaloolasi, kuna väljaandjatena esinevad mag. E. Blumfeldt ja mag. N. Loone. Viimase surma järel võttis redigeerimise töödest osa pr. mag. Leida Loone, kes koostas täielikul ka registri.

Vaadeldes nüüd „Eesti ajaloo bibliograafia“ viimast vihku, leidub siin üle 4000 tiitlikirje genealoogia ja biograafia alalt ning alfaabettne register. Viimane jaguneb omakorda kahte ossa: A — autorite register, kuhu on koondatud kõik autori nime või nimetähtede, initsiaalide all avaldatud kirjutised; B — anonüümsete kirjutiste register. Nagu see meie kataloogides on kujunenud kombeks, väljudes praktikalistest lähtekohtadest, on ka „Eesti ajaloo bibliograafia“ registrites eesti- ja soomekeelsed tiitlid järjestatud esimese sõna järgi, teosed teistes keeltes aga esimese substantiivi järgi. Ei esine tiitlis üldse substantiivi, siis saab mõõtuandvaks ka muus keeltes esimene sõna.

Anonüümsetena ilmunud ja initsiaalide all avaldatud teoste autoreid on avastatud selles ulatuses, kuivõrra oldi täielikult kindel isikuidentsuses. Ja peab kahjaks küll toonitama, et osa ka eestikeelsete kirjutiste autoreid jäävad täiesti tundmatuks. Anonüümsete teoste ja pseudonüümide üldleksikone ei ole meil ka veel! Retsensioonid asuvad iga autori teoste loendi lõpus ja ka anonüümsete teoste registris loendatakse tähtsamate arvustuste pealkirju.

Mis puutub ainesnikku ja tiitlikirjesse käesoleva vihu esimeses, n.-õ. teksti osas, siis on siingi taoteldud täielikkust ainesniku valikus ja täpsust kirjes samas ulatuses, nagu seda konstateerisime eelmiste vihkude suhtes. See osa — biograafiline — on kasutajatele tähtis, veelgi tähtsam kui esimeste vihkude bibliograafia osakonnad, kuna uurijad oma kirjutistes tavaliselt võimaldavad kas kirjanduse ülevaadetega või tsifaatidega eriküsimuse eelnevat bibliograafiat. Biograafiad ja nekroloogid aga on laiali pillatud osaliselt ajalehtedes, ja tihtigi sellistes, mis on raskesti kättesaadavad.

Biograafiad on järjestatud isikute nimede tähestikku, kuna nende autorid on esile tõstetud sõrendatuna. Ebareeglipärasusi

esineb siin ainult eranditena, nagu nr. 10 307 BZ [Berkholz, Ar] pro tavalise B[erkhol]z, [Ar] asemel.

Siirdudes registreite juurde, häirib siin üksikuil juhtudel ühe ja sama autori teoste alfabeedist väljalangemine, nagu Arne, T. J., 1. Vikingakolonier. 2. Verkehr d. Vikerger. 3. Sveriges förbindelse pro 3. 2. 1. Olulisem aga on ebaühtlane põhimõtete rakendamine tähestikulisel järjestamisel. Nõnda on A. Bergengrün'i Gesch(ichte) Fellins paigutatud reeglipäraselt „Geschichte“ alla, kuna F. Amelung'i Gesch(ichte) Fellins esineb „Fellins“ all; on teisiigi selliseid ebajärjekindlusi, nagu F. Amelung'i „Kulturhist(orische) Studien“ ja „Culturhist(orische) Miscellen“ on paigutatud erinevalt „Kulturhistorische“ ja „Miscellen“ all. Anonüümsete registris on „Allgem(eine) D(eutsche) Biogr(aphie) asetatud „Allgemeine“ alla, kuna muukeelse teosena peaks ta koha leidma esimese substantiivi järgi, milleks on „Biographie“. Kuid need on bibliograafi poolt väljanõpitud erandjuhud ja nad ajaloolast ei häirigi.

„Eesti ajaloo bibliograafia“ on tähtsamaks käsiraamatuks *in saecula saeculorum* mitte ainult eesti vastavatele asutistele ja humanitaaralal teotsejaile, vaid seda kasutavad tagajärjekalt ka välismaade ajaloolased, eriti läti, rootsi, vene, saksa ja soome omad.

Fr. Puksoo.

Varia.

Paul Johansen, Johann von Hilten in Livland. Ein franziskanischer Schwarmgeist am Vorabend der Reformation.

Leipzigis Karl W. Hiersemann'i kirjastusel ilmuv „Archiv für Reformationsgeschichte“ toob oma tänavuses, 36. aastakäigus (vihk 1/2), lk. 24—50 ülalmainitud artikli äsja koos ümberasujatega Saksamaale siirdunud Tallinna senise linnaarhiivari sulest. Kirjutis pakub rea uudeid andmeid ja mitu nende najal tehtud huvitavat oletust 1464.—1477. a. Eestis teotsenud ja viimaks ligi 25-aastase vangistuse järel Saksamaal Eisenachis 1500. a. paiku surnud salapärase frantsisklase Johan Hilteni kohta. Teatmed Hiltenist olid seni väga napid ja väheütlevad. P. Johansenil on õnnestunud neile 1934. a. Lüübeki linnaarhiivist ühe sinna edastatud Tallinna protsessi materjalidest leida olulist lisa. Oma otsinguid on autor pärast jätkanud kodus Tallinna linnaarhiivis ja trükitud kirjanduses. Kogutud andmete najal on nüüd võimaldunud saada kaunis täielik ülevaade Hilteni välisest elukäigust Vana-Liivimaal ajavahemikus 1463—1472, kuna tema sellele eelnenud noorusaastad ja järgnenud eluperiood, eriti pikk vangipõlv Weimari kloostriis on peaaegu endiselt jäänud tumedaks.

Hiltenit on omal ajal peetud reformatsiooni eelkäijaks ja evangeliumiõpetuse pooldajaks. Ses mõttes tundis tema vastu huvi isegi Martin Luther noores eas. Nagu aga juba varemini selgitatud ja nagu P. Johansen veel kord kinnitab, on see vaade siiski osutunud õige küsitavaks: Hilten ei olnud tõeliselt mingi ketser, vaid ta elas, mõtles, kirjutas ja suri õigeuskliku katoliiklasena. Nii väidetakse ühe eelmise uurija (L. Lemmens'i) poolt, ja see jätab vähe võimalusi kahtlusteks. Et Hiltenit siiski kuni elulõpuni ligi 25 a. jooksul vangis hoiti, selle peapõhjuseks oletab P. Johansen tema kuulumist 1471. a. vägivaldselt tagandatud ja hiljemini surmatud ordumeister Johan Wolthusen van Herse lähemate ning truuimate pooldajate hulka. Seejuures ei saa eitada asjaolu, et Hilteni ümber, kes osanud jutustada otse „inglikeeltega“, oli Tallinnas kogunenud teatav suletud ring

salajasi õpilasi. Need kuulunud aga kõik linnakodanikkude ülemkihi — raehärrade kui ka maa-aadli hulka. Lihtrahva ja laiemate hulkadega ei olevat aga Hiltenil tekkinud mingit kontakti.

Väga huvitavad on P. Johanseni käsitluses esiletoodud poliitiline olukord ja kultuurilooline taust kõikide oma konkreetsete üksikasjadega ja põnevate sündmustega. Nende najal võimaldub meil lähemat pilku heita Tallinna ellu 1470-ndail aastail.

R. Kenkmaa.

Der Bolschewismus und die baltische Front. (Baltische Lande, 4. Band, 1. Lieferung. Herausgegeben von Albert Brackmann, Carl Engel, Reinhard Wittram.) Leipzig 1939, 104 lk., 2 kaarti.

Kõnesolev teos on välja antud Riia vallutamise (22. V 1919) 20. aasta-päeva tähistamiseks ja on esimeseks andeks seeriast, mille ülesandeks on valgustada Maailmasõja ja sellele järgnenud aegu. See anne sisaldab kuus täiesti erineva suurusega artiklit kuult autorilt. Et teos on propaganda-lise iseloomuga ja kokkukõlla viidud Saksa endise orientatsiooniga (olles sügavasti enamlastevaenuline), siis on ta nüüd mõnevõrra anakronistlikuks muutunud, sest vahepeal on teatavasti toimunud Saksa lähenemine enamlikule Venemaale ja sakslaste lahkumine Baltikumist.

Üldiste joontena ilmnevad teoses halisemised Saksamaa kaotuse pärast Maailmasõjas ja baltisaksluse domineerimise nurjumise pärast Baltimaal ning mittedaksa ajalooallikate vähene kasutamine. Väljaande paremateks artikliteks tuleb lugeda Herderi instituudi professori dr. Kurt von Raumeri „Zwischen Brest-Litowsk und Compiègne: die deutsche Ostpolitik vom Sommer 1918“ ja major Gunther Frantz'i „Die strategische Auswirkung des 22. Mai 1919 an der Gesamtfront des Bolschewismus“. Nendest on esimene keerulise ja raskepärase sõnastusega ning esineb palju pikki ja komplitseeritud lauseid. Teine on selge, ülevaatlik ja võrdlemisi erapooletu, kuigi mõni väide on täiesti vastuvõtmatu (näiteks lk. 104 „...die Geschichte beweist, dass deutsche Kultur den Völkern im europäischen Ostraum Glück und Wohlstand gebracht hat“).

Reinhard Wittram'i kirjutises „Zur Geschichte des Winters 1918/19“ pakuvad huvi „Landeswehr'i“ loomisega seoses olevad asjaolud ja artikli lõppu lisadena paigutatud sellekohased jt. dokumendid. Landeswehri end. juhataja Alfred Fletcher'i lühike (4 lk.) artikkel „Das Wesen der baltischen Kämpfe von Frühjahr 1919“ ei paku midagi uut. Jagatakse muide suurt kiitust Landeswehrile ja põhjalikku sõimu vastastele. Burchard Sielmann esitab instruktiivse kirjutise juures „Die Frontberichte der „Libauschen Zeitung““ (27. I — 24. V 1919), mis ühepoolsete teadetena ei paku laiemat huvi. Läti poliitikat 1919. a. kevadel püüab valgustada baltisaksa seisukohalt Helene Dopkewitsch kirjutises „Zwischen Libau und Riga“, esitades üsna koguka valiku ajaloolist materjali ilma põhjalikuma analüüsita. Mõnel kohal ilmneb koguni segav ja rõhutatud tendentslikkus (näiteks lk. 69 lauses: „Die Letten waren sich der Überlegenheit des baltischen Deutschtums wohl bewusst“ jms.).

—r.

TARTU LINNAPANK

TARTUS, RAEKOJAS. TELEFONID 22-32 JA 31-32

VÕTAB RAHA HOIULE JOOKS-
VALE ARVELE, KINDLA TÄHT-
AJA PEALE JA KUUDE VIISI.

*

ANNAB LAENUSID. OSTAB JA
MÜÜB VÄÄRTPABEREID. MÜÜB
RIIGI KLASILOTERII PILETEID.

*

TOIMETAB KÕIKI PANGA-
OPERATSIOONE.

*

KORRESPONDENDID KÕIGIS KODUMAA LINNA-
DES JA RAHVARIKKAMATES KOHTADES MAAL.

SAADAVAL HOIUKARBID

HERBERT F. TUNGAL

Graafileine
kontor

TALLINN, VANA-VIRU 9

TELEFON 437-05

AJALOOLINE AJAKIRI

KAHEKSATEISTKÜMNES AASTAKÄIK

1 9 3 9

T O I M E T U S :

O. LIIV

PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / R. INDREKO / H. KRUUS
H. SEPP / P. TARVEL / J. VASAR

H. FISCHER

TOIMETUSE SEKRETÄR

Ajaloolise Ajakirja XVIII aastakäigu (1939) sisu.

Üldise sisuga artiklid ja ülevaated.

	Lk.
H. Fischer, Suurriikide poliitika esimese Hiina kriisi ajal a. 1897—1899	21—37
P. Haliste, Etruskide kultuur nüüdisaja teaduse valgustusel	121—136
Hans Kruus, Väikerahvalik tunnetus eesti ühiskondlikus mõttes	136—147
O. Liiv, Kuidas publitseerida üld- ja rahvusajaloo allikaid?	87—91
F. Linnus, Ühest unustatud Balti uurijast	147—153
Georg Rauch, Üks eesti rahvalaul hilisema humanismi huvi-objektina	37—41
H. Rebane, Kohanimede küsimus	206—222
F. Sauks, Krediidinduse ajaloolise arengu põhiprobleemistik Eestis	65—80
H. Sepp, Põhjasõja-aegsed operatsioonid Liivimaal 1707. a. lõpul ja 1708. a. I poolel	1—21
A. Soom, Rakvere ja Tallinna majanduslikud suhted XVII sajandi keskel	80—87
Marta Sorgsepp, Akadeemiline Ajaloo-Selts 1938./39. tegevusaastal	153—160
P. Tarvel, Imperialism kui uusima ajaloo periood	185—206

Arvustused.

Sture Arnell, Die Auflösung des livländischen Ordenstaates (<i>H. Sepp</i>)	105—106
E. Blumfeldt & N. Loone, Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917 (<i>Fr. Puksoo</i>)	238—239
Eesti Vabadussõda 1918—1920, II (<i>Lemmit Mark</i>)	234—236
Edgars Dunsdorfs, Actus revisionis Livoniae 1638, Pars Latviae, Fasc. I (<i>O. Liiv</i>)	164—167
Edgars Dunsdorfs, Vidzemes arklu revīzijas 1601—1638 (<i>Leo Leesment</i>)	162—164
Генрих Латвийский, Хроника Ливонии (<i>Heinrich Laakmann</i>)	167—168
Stanisław Herbst, Wojna Inflancka 1600—1602 (<i>E. Tender</i>)	232—234
R. Indreko / E. Laid / H. Moora / O. Saadre / M. Schmiedehelm / A. Vassar, Muistse Eesti linnused (<i>Lemmit Mark</i>)	177—178
Jaan Tõnisson töös ja võitluses (<i>H. Fischer</i>)	101—105
J. E. A. Jolliffe, The Constitutional History of Medieval England from the English Settlement to 1485; D. L. Keir, The Constitutional History of Modern Britain 1485—1937 (<i>P. Tarvel</i>)	160—162
Pauls Kampe, Baznīcu celtniecība Vidzemē zviedru valdības pēdējos piecdesmit gados (1660—1710) (<i>Sten Karling</i>)	41—42
Sten Karling, Gotland och Estlands medeltida byggnadskonst (<i>Arm. Tuulse</i>)	170—172
Arvi Korhonen, Suomen itärajan syntyhistoriaa (<i>H. Sepp</i>)	53—54
Hans Kruus, Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad (<i>H. Rebane</i>)	236—238
Eduard Laaman, Juhana Luiga (<i>H. Rebane</i>)	55—57
Latviešu vēsture, I sējums, 1. daļa (<i>H. Moora</i>)	96—98
Latvijas atbrīvošanas kara vēsture, I, II (<i>E. Vakkur</i>)	98—101
Kazimierz Lepszy, Rzeczpospolita Polska w dobie Sejmu Inkwizycyjnego (1589—1592) (<i>E. Tender</i>)	112
Jaana Maide / Ernst Valdin, 6. jalaväepolk Vabadussõjas 1918—1920 (<i>H. Tulnola</i>)	47—51

	Lk.
„Marseljeesist Internatsionaalini“, I sari (<i>Lemmit Mark</i>)	44—47
Ostbaltische Frühzeit (Baltische Lande, 1. Band) (<i>R. Kenkmaa</i>)	229—232
Adolf Perandi, Üldmenetlus tsiviilajast Eestimaa Ülemmaakohtus Rootsi ajal (<i>E. Ein</i>)	222—225
Hans Quednau, Livland im politischen Wollen Herzog Albrechts von Preussen (<i>H. Laakmann</i>)	42—44
Arno Raag, Kolm nädalat punast diktatuuri (<i>O. Vares</i>)	178—179
Märt Raud, Eesti Vabariigi President Konstantin Päts; Fr. Toomus, Konstantin Päts ja riigireformi aastad (<i>H. Fischer</i>)	173—176
N. Reek, Saaremaa kaitsmine ja vallutamine (<i>H. Sepp</i>)	112—113
Riigi Keskarhiiv 1932—1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi (<i>H. Fischer</i>)	109—111
Carl Sarap, Vana Narva (<i>Arm. Tuuise</i>)	227—229
Arved von Schmidt, Die Pastoren Oesels seit der Reformation (<i>H. Speer</i>)	172—173
Senās Latvijas vēstures avoti. Fontes historiae Latviae medii aevi. Fasc. I, XCVIII—MCCXXXVII (<i>H. Laakmann</i>)	54—55
Kristian Setterwall, Svensk historisk bibliografi 1771—1874 (<i>Fr. Puksoo</i>)	168—170
Olaf Sild, Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni (<i>H. Rebane</i>)	91—96
Olaf Sild, Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni (<i>H. Rebane</i>)	106—109
Voldemar Vaga, Üldine kunstiajalugu (<i>Sten Karling</i>)	225—227
G. von Walther-Wittenheim, Die Dominikaner in Livland im Mittelalter (<i>P. Johansen</i>)	51—53
N. Wihksninsch, Die Aufklärung und die Agrarfrage in Livland, Bd. I (<i>Lemmit Mark</i>)	57—60

Varia.

H. Fischer, Der Bolschewismus und die baltische Front (Baltische Lande, 4. Band, 1. Lieferung)	240
H. Fischer, Riigi Keskarhiiv 1938./39. tegevusaastal	120
R. Indreko ja A. Vassar, Ülevaade 1938. a. Arheoloogia kabinetit tulnud leidudest	113—116
R. Kenkmaa, Paul Johansen, Johann von Hilten in Livland	239—240
H. Laakmann, UB kavatsetavast jätkamisest	119
O. Liiv, Arvo Viljanti, Suomen rykmenttien liikekännallepano ja marssi Liivinmaalle v. 1700	116
O. Liiv, Asjatundjatest Helsingi ülikooli üldise ajaloo professori täitmisel	184
O. Liiv, J. Denucé, Die Hanse und die Antwerpener Handelskompanien in den Ostseeländern	60—61
O. Liiv, Krahv Bergi arhiiv Riigi Keskarhiivis	181—183
O. Liiv, v. Kruedener, Deutsche Sippenforschung im Baltensland	184
Lemmit Mark, Jean Cathala, Portrait de l'Estonie	116
L. Mark, Robert Stupperich, Motive und Masnahmen in der livländischen Bauernbewegung der Jahre 1845—47	184
L. Mark, Seitmes Põhjamaade ajaloolastepäev	183—184
V. Miller, „Acta Wrangeliana“ 10 aastat	64
L. Silberstein, Karl Stählin	179—181
A. Soom, „Vana Tallinn“ II, III	116—117
P. Tarvel, Pologne-Suisse, Recueil d'études historiques	118—119
H. Treial, Riigi Keskarhiivi maakaartide kogust	61—62
O. Vares, „Svio-Estonica“ 1937, 1938	62—64